

BRAM CAERS

Een buchelin inn flemische

Over ontstaan en verspreiding van de ridderepiek in de Nederlanden (ca. 1150-1450)

Abstract – A great many epic texts from the Low Countries, also those contained in non-Flemish manuscripts, seem to have been written in Flanders. At the same time, texts written in Brabant or further eastward in the Rhine-Meuse area, seem not to have been read or copied in Flanders. This article combines data on the origin in time and place of manuscripts and auctorial texts, in order to provide an empirical base for these assumptions. It proves that epic literature moved from west to east, and attempts to place this conclusion in a historical context.

Tegenwoordig zijn een zeventigtal verschillende ridderteksten bekend, die zijn overgeleverd in ongeveer het dubbele aantal handschriften. In de meeste gevallen zijn wel niet de gehele verhalen bewaard, maar slechts fragmenten van handschriften die zijn versneden om op allerlei manieren hergebruikt te worden. Dat leidt er toe dat men van sommige fragmenten niet eens weet uit welke ridderroman ze afkomstig zijn. In het verleden zijn verschillende repertoria verschenen die orde brengen in de schijnbare chaos van de overlevering. Besamusca bracht een overzicht van de Karelepiek (1983) en de Arturepiek (1985) en Kienhorst bezorgde in 1988 een repertorium van de ridderepiek in het algemeen. De lokalisering van de teksten werd bestudeerd door Van den Berg (1986; 1987), Klein herbekeek in 1995 de datering van de handschriften en zeer recent [2011] behandelden Mike Kestemont en ik de moeilijk vast te stellen dateringen van de auteursteksten. Wat tot op heden echter onvoldoende is beproefd, is een synthese van deze inzichten vanuit een literair-historisch standpunt. In dit artikel breng ik alle gegevens uit de secundaire literatuur samen om een beeld te schetsen van het ontstaan en de verspreiding van de Middelnederlandse ridderepiek.¹

De methodologie van dit onderzoek gaat uit van het cruciale onderscheid tussen de *tekst* en het *handschrift*. Met de *tekst* wordt de *auteurstekst* bedoeld, het dichtwerk zoals het door de auteur is geschreven. De *handschriften* zijn latere receptiestadia. Van zowel de tekst als de handschriften werden gegevens verzameld over lokalisering en datering. De onderlinge vergelijking levert dan een beeld op van de literaire dynamiek in de Nederlanden op het vlak van de epiek. Met andere woorden: de verspreiding van teksten, niet alleen binnen het gewest waar ze geschreven zijn, maar ook over gewestgrenzen heen, komt zo in beeld. Zo gezegd

1 Dit artikel is de verwerking van mijn masterscriptie: B. Caers, 'Een "buchelin inn flemische". Over ontstaan en verspreiding van de Middelnederlandse ridderepiek (ca. 1150-ca. 1450)'. Onuitgegeven masterscriptie, Universiteit Antwerpen, 2009. Mijn dank gaat uit naar mijn promotor Frank Willaert, die niet alleen het idee voor dit onderzoek leverde, maar ook gedurende het onderzoek van onschatbare waarde is geweest voor de uitvoering ervan. Op dit artikel leverden hij en Mike Kestemont nuttig commentaar. Ik dank ook graag de deelnemers aan het symposium 'Schrijven in de regio. Volkstalige literaire productie in veertiende-eeuws Brabant' (Nijmegen, 28 oktober 2009). De ideeën die daar werden geformuleerd hebben dit artikel mee gevormd. Ten slotte dank ik Jos Biemans, Marjolein Hogenbirk en de reviewers van *TNTL* voor hun waardevolle suggesties in het laatste stadium van het schrijfproces.

lijkt het onderzoek vrij eenduidig, maar vaak zorgt vooral de lokalisering van teksten voor een probleem. Om een verschuiving van een tekst vast te stellen, moet er een dialectverschil zijn tussen de auteur en de latere kopiïst. Problematisch is dat in sommige gevallen meerdere handschriftelijke tussenstappen liggen tussen de auteur en de kopiïst van het overgeleverde handschrift. Traditioneel gaat men ervan uit dat de rijmwoorden vrij goed bestand zijn tegen dialectische kleuring door de kopiïst, en wordt de dialectkleur van die rijmwoorden vergeleken met die van de rest van het vers (Van den Berg 1986, Van den Berg 1994b, Biemans 1997, 207-228, m.n. 219 e.v.). Een ander probleem bij lokalisering is het mecenaat. Terwijl het dialect van een dichter of kopiïst een vrij precieze aanwijzing van de herkomst van een tekst of handschrift kan leveren, houdt deze werkwijze uiteraard geen rekening met het feit dat auteurs en kopiïsten niet noodzakelijk hun hele leven in hun eigen regio werkzaam waren. Van auteurs als Jacob van Maerlant en Hendrik van Veldeke is bekend dat ze hun geboortestreek verlieten om onder de hoede van een mecenas literatuur te gaan bedrijven, en beide auteurs zouden zich hebben bediend van rijmwoorden die hun eigen dialect overstegen (Biemans 1997, 219; Janssens 2007, 178). Ook van kopiïsten is wel beweerd dat ze in andere gewesten aan de slag gingen. Hoe dan ook is het roeien met de riemen die we hebben. Dit wil zeggen dat dit onderzoek in principe uitgaat van een lokalisering op basis van dialect, maar dat waar mogelijk gegevens over mecenaat in rekening zijn gebracht.

Het was niet de bedoeling om in dit onderzoek gegevens over datering of lokalisering expliciet te problematiseren. Tegelijk was het een streefdoel om een zo betrouwbaar mogelijk beeld van de literaire dynamiek te schetsen. Daarom is het materiaal onderverdeeld in 'zuivere' en 'onzuivere' gevallen. Over de 'zuivere' gevallen is men het nagenoeg eens, de 'onzuivere' zijn omstreden. Deze categorieën zijn niet heel strikt: als in de secundaire literatuur een zaak heel overtuigend bepleit wordt, ben ik geneigd te volgen. Deze gevallen worden in een voetnoot toegelicht. Om al deze gegevens te kunnen verwerken in een zinvol overzicht hanteer ik uit praktische overwegingen vier grote gewesten: Vlaanderen, Brabant, Holland/Zeeland en het Rijn- en Maasland. Vaak komt het voor dat in de literatuur de herkomst van een tekst of handschrift preciezer wordt bepaald, maar deze liet ik opgaan in de grotere etiketten (bv. 'driehoek Krefeld Viersen Venlo' wordt Rijn- en Maasland). Deze ruwe categorisering onttrekt onvermijdelijk een aantal nuances aan het zicht, maar brengt tegelijk grotere patronen in beeld.

1 De auteursteksten²

In *Tabel 1* staan de teksten die gelokaliseerd en gedateerd zijn in chronologische volgorde opgesomd. De gegevens zijn hoofdzakelijk geput uit Kienhorst (1988) en Caers & Kestemont [2011], tenzij anders vermeld in een voetnoot. De wijze waarop de dateringen zijn weergegeven is algemeen geworden in het handschrift-onderzoek. Aan een eeuw kan een cijfer worden toegevoegd (1 of 2) voor de eerste

² De vaststellingen in deze paragraaf zijn, specifiek voor de dertiende eeuw, al gemaakt door Wilaert (2010: 13 e.v.). Verder bleef het bij losse vaststellingen van een westelijke verschuiving, o.m. bij Goossens (1982: 265) en Van den Berg (1995b: 178-179).

of de tweede helft van die eeuw, of een letter (a, b, m, c, d) voor een kwart in die eeuw of het midden ervan. In *Grafiek 1* staan de gegevens grafisch weergegeven.

TABEL 1 Zuivere gevallen tekst

<i>Tekst</i>	<i>Datering</i>	<i>Lokalisering</i>
<i>Floyris ende Blantseflur</i>	ca. 1170	Rijn- en Maasland
<i>Limburgse Aiol</i>	ca. 1200	Rijn- en Maasland
<i>Henric ende Claredamie</i> ³	ca. 1200	Rijn- en Maasland
<i>Wisselau</i>	XII-2	Brabant
<i>Nevelingen</i>	ca. 1200 of later	Brabant
<i>Floovent</i>	ca. 1200	Vlaanderen
<i>Renout van Montalbaen</i>	ca. 1200 of XIII-a	Vlaanderen
<i>Roelantslied</i>	XIII-a	Vlaanderen
<i>Wrake van Ragisel</i>	XIII-a	Vlaanderen
<i>Ferguut-1</i>	1210-1250	Vlaanderen
<i>Perchevael</i>	XIII-b	Vlaanderen ⁴
<i>Vlaamse Aiol</i>	XIII-b	(Oost-)Vlaanderen
<i>Lanceloet en het hert</i>	XIII-1/b?	Vlaanderen
<i>Ferguut-11</i>	XIII-1/b-c?	Vlaanderen
<i>Karel ende Elegast</i>	XIII-1 (b/m)	Vlaanderen
<i>Seghers Trojeroman</i>	XIII-1	Brabant
<i>Lorreinen 1</i>	XIII-1	Brabant
<i>Parthonopeus</i>	XIII-c?	Vlaanderen ⁵
<i>Boeve van Hamtone</i>	XIII-b	Vlaanderen
<i>Alexanders geesten</i>	1257-1266?	Holland/Zeeland
<i>Torec</i>	1257-1266?	Holland/Zeeland
<i>Historie vd Grale/Merline</i>	1257-1266?	Holland/Zeeland
<i>Historie van Troyen</i>	1257-1266?	Holland/Zeeland ⁶
<i>Willem van Oringen</i>	XIII-m of toch vroeger?	Holland/Zeeland
<i>Ogier v. Denemarken</i> 17	omstreeks 1260	Vlaanderen

3 Deze benaming voor wat bij Kienhorst nog onder de categorie ‘Ongeïdentificeerd’ wordt vermeld, ontleen ik aan De Smet (2002: 642-644). Zie verder Goossens 2005.

4 Gysseling (1980: 501) lokaliseerde in Holland. Van den Berg (1998: noot 15) beargumenteerde echter een situering in Vlaanderen die werd beaamd door Willaert (2010: 16).

5 De reserve die Anne Reynders (2002: 224-235) uitte bij de lokalisering in Vlaanderen lijkt me grotendeels ongegrond. Vgl. Sleiderink (2003: 54-55) en Bouwman (2006: 90).

6 Zoals bekend is de basis voor Maerlants *Historie van Troyen* een Brabants werk van Segher Diengotgaf, dat door de uitgevers in de buurt van het Brabantse hof wordt geplaatst (Janssens en Jongen 2001). Hier hebben we dus te maken met een complex geval van literaire dynamiek. Kennelijk is een Brabantse tekst in dit geval westelijk doorgedrongen. Opmerkelijk is wel dat van Seghers tekst (dus vóór de bewerking door Maerlant), geen handschriften zijn geïdentificeerd. De tekst raakte dus pas verder verspreid in een Vlaams jasje.

7 Kienhorst (1988) maakt nog geen onderscheid tussen beide delen. Recent toonde Besamusca (2005) op aangeven van Van Dijk (1997) aan dat er wellicht zowel een *kinthede* als een *olthede* van Ogier moet hebben bestaan. Voor een uitgebreide bespreking en literatuurverwijzing, zie Caers & Kestemont [2011]. Kienhorst (1988: 148) meent met Van den Berg dat de *Ogier* Vlaams of Hollands is. Besamusca (2005: 142 e.v.) geeft op basis van de Duitse *Umschreibung* aan dat in de ‘eerste proloog’ (vs. 1-15 in de editie van Weddige et al. (2002)) (voorafgaand aan de *kinthede*), verwezen wordt naar

<i>Floris ende Blancefloer</i>	ca. 1260	Vlaanderen
<i>Lorreinen II (=Laidoen?)</i>	XIII-d of toch XIII-m?	Brabant
<i>Flandrijs</i>	XIII-2 (d) of ca. 1300	Vlaanderen
<i>Geraert van Viane</i>	XIII-2, misschien XIII-c	(Zuidoost-Vlaanderen?) ⁸
<i>Walewein</i>	omstreeks 1260	Vlaanderen
<i>Lantsloot v. Haghedochte</i>	XIII-m	Vlaanderen
<i>Queeste van den Grale</i>	ca. 1280	Vlaanderen
<i>Arturs doet</i>	ca. 1280	Vlaanderen ⁹
<i>(Roman van) Lancelo(e)t</i>	ca. 1280	Vlaanderen
<i>Moriaen</i>	XIII-2, misschien XIII-d?	Vlaanderen
<i>Riddere metter mouwen</i>	XIII-d, misschien ca. 1300	Vlaanderen
<i>Vlaamse Vergi</i>	1290-1300?	Vlaanderen
<i>Barlaam en Josaphat</i>	omstreeks 1300	Vlaanderen
<i>Brabantse Vergi</i>	1315	Brabant
<i>Ogier van Denemarken II</i>	ca. 1300 of iets later	Vlaanderen
<i>'Korte' Madelgijs</i>	ca. 1300,	Vlaanderen
<i>'Lange' Madelgijs</i>	XIV-I (a)	Vlaanderen
<i>Jourdein van Blaves</i>	XIV-a?	Vlaanderen
<i>Limborch</i>	XIII-XIV of toch XIV-a?	Brabant
<i>Cassamus</i>	laat in XIV-a	Brabant ¹⁰
<i>Valentijn en Nameloos</i>	'vroege XIV eeuw' XIV-a?	Vlaanderen
<i>Florimont</i>	XIV-I, misschien 1318	Brabant
<i>Merlijncontinuatie</i>	1327	Brabant
<i>Proza-Lancelot</i>	XIII-m	Brabant ¹¹ ?
<i>Lancelotcompilatie</i> ¹²	laat in XIV-a	Brabant
<i>Florent ende Durant</i>	XIV-b	Vlaanderen
<i>Huge van Bordeeus</i>	XIV-I	Vlaanderen
<i>Florigout</i>	XIV-I (a?)	Vlaanderen
<i>Borchgrave van Couchi</i>	XIV-I	Vlaanderen
<i>Boudewijn van Seborch</i>	XIV-2	Vlaanderen
<i>Saladijncontinuatie</i>	XIV-I?	Vlaanderen
<i>Seghelijs van Jherusalem</i>	XIV-m	Vlaanderen

personages uit de Arturepiek: 'Walewein, Parcifal, Ywein en Lancelott von der Hagedoht'. Hoewel al deze personages gekend zijn uit Vlaamse ridderromans, acht hij dit niet voldoende basis om te vermoeden dat de vertaler van de *Enfances Ogier* een Vlaming was. Anders liggen de kaarten voor de *olthede*. In de tweede proloog wordt namelijk expliciet gesproken over een voordracht van de tekst in Vlaanderen (vs. 4180). Hier ga ik ervan uit dat beide teksten in Vlaanderen werden geschreven.

8 Kienhorst twijfelt met Van den Berg tussen een lokalisering in Vlaanderen dan wel Holland, maar vermoedelijk moet worden gedacht aan een situering in de buurt van het Zuidoost-Vlaamse plaatsje Viane, waar een adellijk geslacht de plak zwaaid dat zich wel eens met de titelheld geïdentificeerd kan hebben. Vgl. Spijker 2004 en Caers & Kestemont [2011].

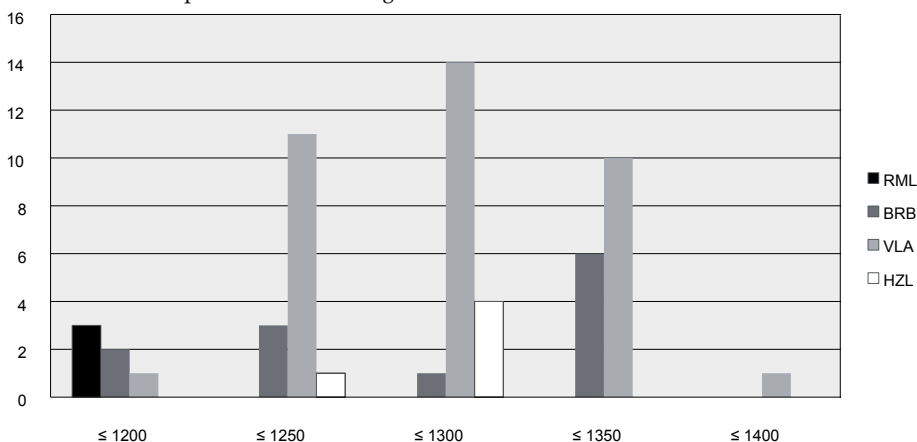
9 Croenen & Janssens 1994: 124-125. Volgens Besamusca (2003: 44-47) zijn *Lanceloet* en *Queeste van den Grale* door dezelfde dichter vertaald, waardoor ook die twee romans in Vlaanderen moeten worden geplaatst.

10 Kienhorst houdt het met Van den Berg nog op Vlaams of Brabants, maar ik lees in Van den Berg (1987: 9) een stilliger keuze voor een Brabantse lokalisering.

11 Minnen & Claassens (2005: 178) plaatsen het handschrift in de context van de heren van Weze-maal, maar durven geen uitspraak te doen over de eigenlijke vertaling (178).

12 Ik neem de *Lancelotcompilatie* hier op in de categorie 'teksten', omdat het een verhalencyclus is die creatieve inbreng vereiste om verschillende delen aan elkaar te lassen. Zie recent Besamusca, Sleiderink & Warnar 2009.

GRAFIEK 1 Tekstproductie chronologisch

In de secundaire literatuur domineert het beeld dat de ridderepiek in het Middelnederlands voor het eerst geschreven werd in het Rijn- en Maasland (o.a. Goossens 2000). Hoewel inderdaad een drietal teksten (*Floyris*, *Aiol*, *Henric ende Claredamie*) misschien nog vóór 1200 tussen Rijn en Maas tot stand kwamen, blijkt ook dat in Brabant (*Wisselau*) en Vlaanderen (*Floovent* en *Renout van Montalbaen*) al zeer vroeg ridderromans werden geschreven. Opmerkelijk is vooral dat in het Rijn- en Maasland na dit drietal kennelijk geen ridderromans meer worden gedicht, met uitzondering van het problematische geval van de *Tristan*, dat in deze gegevens niet is opgenomen. Hier laat ik dan voorlopig de in Aken ontstane *Karlmeinet* buiten beschouwing, een handschrift met een compilatie van Karelteksten dat omstreeks 1470/1480 werd vervaardigd, maar dat bestaat uit delen die soms (veel) ouder zijn.¹³

Zeer opvallend is vooral het kwantitatieve overwicht van Vlaamse teksten. Een grote meerderheid (37/57) van de ridderromans werd in Vlaanderen of althans door Vlaamse auteurs geschreven. Daarnaast zijn er twaalf Brabantse romans, vijf Hollands-Zeeuwse en slechts drie uit het Rijn- en Maasland. De Vlaamse tekstproductie blijft groeien tot een hoogtepunt in de tweede helft van de dertiende eeuw, om dan op het einde van de veertiende eeuw uit te doven. In Brabant is een gelijkaardige evolutie merkbaar, maar de piek in de tekstproductie ligt later, ruwweg in de eerste helft van de veertiende eeuw. In het geval van Holland-Zeeland is het moeilijk om een algemene evolutie te beschrijven: vier van de vijf teksten werden geschreven door de Vlaming Jacob van Maerlant – die een tijd doorbracht op het Zeeuwse eiland Voorne – waardoor het hoogtepunt komt te liggen in de tweede helft van de dertiende eeuw.¹⁴ Daarna worden er voor zover bekend geen Middelnederlandse ridderromans meer geschreven.

¹³ Hoewel een deel van de in de *Karlmeinet* opgenomen teksten in andere gewesten ontstonden (bv. *Karl und Elegast* dat teruggaat op *Karel ende Elegast*) zijn toch een aantal andere stukken in het Rijn- en Maasland vertaald (uit het Oudfrans) of geschreven. Die blijken dan stevast ook vrij oud te zijn, en overgeleverd in handschrift(fragmenten) uit de dertiende eeuw. Bastert (2003) biedt een helder overzicht van de inhoud van de compilatie en een zeer uitgebreide literatuurverwijzing.

¹⁴ De lokalisering van deze romans is dus niet, zoals bij de meeste andere, gebaseerd op talige argumenten, maar op de kennis die we hebben van het mecenaat van Maerlant.

Ook op het vlak van het genre lijkt er zich een patroon af te tekenen in het materiaal. Uitgaande van een grove tweedeling in Arturromans en Karelromans (met een aanzienlijke restgroep die tot geen van beide genres behoort), blijkt de Arturepiek een bijna exclusief Vlaams genre te zijn. In Vlaanderen immers komt de Arturepiek al zeer vroeg voor (bijvoorbeeld *Die Wrake van Ragisel* en *Perchevael*) en worden ook gedurende de dertiende eeuw regelmatig nieuwe Arturteksten gedicht of vertaald.¹⁵ In Brabant daarentegen blijft de Arturepiek beperkt tot de *Lancelotcompilatie* – al zijn de daarin opgenomen teksten allicht allemaal Vlaams – en Velthems *Merlijncontinuatie*, die met elkaar in verband staan.¹⁶ Een apart geval is de *Proza-Lancelot*, die Janssens (1987: 276) vragenderwijs ook in Brabant plaatst. De twee Hollands-Zeeuwse Arturromans zijn geschreven door Jacob van Maerlant. Zijn *Historie van den Grale – Boec van Merline* schreef hij ca. 1261 in opdracht van de burggraaf van Zeeland, en zijn *Torec* lijkt op het lijf geschreven van de ‘jonge edellieden [...] voor wie Jacob van Maerlants werk op Voorne in de allereerste plaats bedoeld was’ (Van Oostrom 1996: 241). In tegenstelling tot de zeer Vlaamse Arturepiek is de Karelepiek minder makkelijk aan één bepaald gewest te verbinden. Men gaat al rond 1200 over tot het vertalen van de Franse *chansons de geste* (een vroeg voorbeeld is *Renout van Montalbaen*) en blijft ook daarna nieuwe Karelteksten dichten. In de veertiende eeuw komt ten slotte met name de kruisvaartepiek op.¹⁷

Blijft nu dit beeld van het ontstaan van de Middelnederlandse ridderepiek even scherp in combinatie met de onzuivere gevallen? Tabel 2 biedt een overzicht van de tot hiertoe uitgesloten romans.

Het lijkt erop dat, zelfs met de gebrekkige gegevens die over deze teksten beschikbaar zijn, het beeld dat met de ‘zekere’ gevallen geschetst is, niet wordt verstoord. In de meeste gevallen gaat het om vrij onbekende, zeer fragmentarisch overgeleverde ridderromans. Een aantal van deze minder bekende romans wordt soms zelfs niet eens tot de ridderepiek gerekend (bv. *Barlaam en Josaphat* en *Lion van Bourges*).¹⁸ De relatief onbestudeerde Karelromans *Aubri de Borgengoen*, *Loyhier ende Malaert*, *Gwidekijn van Sassen* en *Fierabras* delen met elkaar een onduidelijke verhouding met het Frans. Besamusca (2008) pleitte recent voor een veranderde houding ten opzichte van de fragmentarische Karelepiek en suggereerde dat romans waarvoor geen duidelijke brontekst in het Oudfrans aangewezen kan worden, mogelijk vrije Middelnederlandse creaties zijn op basis van bekende verhaalelementen.

15 Willaert (2010: 16–18) wees op een mogelijk verband tussen de populariteit van Middelnederlandse en die van Oudfranse Arturepiek in Vlaanderen. Chrétien de Troyes schreef zijn laatste roman, *Perceval ou Le Conte du Graal* voor de Vlaamse graaf Filips van de Elzas.

16 Vgl. voor een recent overzicht Sleiderink, Besamusca & Warnar 2009. Zij besteden echter weinig aandacht aan de *Merlijn*. Zie mijn recensie; Caers 2011.

17 Een gelijkaardige evolutie werd door Klein (1995: 20) herkend in de handschriftelijke productie.

18 Over *Barlaam en Josaphat*: Engels 1993; *Lion van Bourges*: Claassens 1996.

TABEL 2 Onzuivere gevallen tekst

<i>Tekst</i>	<i>Datering</i>	<i>Lokalisering</i>
<i>Tristan</i>	moeilijk	Rijn- en Maasland
<i>Walewein ende Keye</i>	XIII-m?	Vlaanderen?
<i>Godevaerts Kintsbede/RvA</i>	Vlaanderen ¹⁹	
<i>Loyhier ende Malaert</i>	XIV-I	
<i>Roman van Caesar</i>	mogelijk nog dertiende-eeuws, misschien XIV-a	Vlaanderen/ Brabant ²⁰
<i>Beerte m. breiden voeten</i>	nog dertiende-eeuws XIII-d, anders omstreeks 1300?	geen lokalisering
<i>Aubri van Borgengoen</i>	XIV-I	geen lokalisering ²¹
<i>Garijn van Montglavie</i>	geen datering	geen lokalisering
<i>Lion van Bourges</i>	late veertiende eeuw?	
<i>Sibeli en Aetsaert</i>	geen datering	geen lokalisering ²²
<i>Fierabras</i>	omstreeks 1300?	
<i>Gwidekijn van Sassen</i>	geen datering	geen lokalisering
<i>Roman van Iechemias</i>	geen datering (XIII-2?)	Vlaanderen

2 De handschriften

De meeste ridderromans zijn slechts bekend uit fragmentarisch bewaarde handschriften, vaak in bewerkte vorm. In tegenstelling tot de auteursteksten kunnen de handschriften met relatief gemak gedateerd worden op basis van hun schrift en gelokaliseerd op basis van de taaleigenaardigheden van de kopiïst. Toch bestaat er soms discussie, vaak over de lokalisering. Daarom heb ik opnieuw zuivere gevallen apart gehouden van ‘onzuivere’. De gegevens zijn opnieuw geput uit het repertorium van Kienhorst (1988), dat wel moest worden aangevuld met secundaire literatuur. In de laatste decennia zijn immers verschillende nieuwe epiekfragmenten ontdekt die in dit overzicht uiteraard niet kunnen ontbreken. Voor de datering van de handschriften volgde ik in principe de inzichten van Klein (1995).

Het is evident dat om een beeld te bekomen van de literaire dynamiek, gegevens over de lokalisering van zowel de auteurstekst als de handschriften onontbeerlijk zijn. Handschriften die duidelijk zijn gesitueerd in plaats en tijd, maar die een

¹⁹ Claassens (1993: 114-123) pleit voor een situering in Brabant. Feitelijk blijft als enige argument overeind dat het Brabantse hof een interesse vertoonde voor de figuur van Godfried van Bouillon, die in deze dubbelroman centraal staat. Of dit genoeg bewijsgrond is om de talige situering om te keren is de vraag. Overigens, uit het boekenbezit blijkt bijvoorbeeld dat de Vlaamse graven eveneens een interesse hadden voor (teksten over) Godfried (Derolez et al. 1999: 18-21). De talige situering biedt voorlopig het meeste houvast.

²⁰ Van den Berg (1987, 9) heeft het over een gemengd taalgebruik. Kienhorst (1988: 26) stelt zich een Vlaming voor die aan het Brabantse hof werkte.

²¹ Mij lijken in rijmpositie vooral Vlaamse eigenaardigheden bewaard te zijn, zoals de *ou*-spelling voor *oe* (Van Loey 1965 [1948]: II, 70-71; minder stellig is wel Mooijjaart 1992: 141-142). Dat komt overeen met de Oost-Vlaamse lokalisering van de fragmenten.

²² Kienhorst neemt met Van den Berg aan dat het enig bekende fragment door een ‘meer oostelijke’ kopiïst van een ‘meer westelijke’ grondtekst is overgeschreven (1988: 189-190), maar daarmee is de tekst niet eenduidig gelokaliseerd.

tekst bevatten waarvoor dat niet het geval is (zie *Tabel 2*), worden daarom uitgesloten.

Tabel 3 geeft een overzicht van de zuivere gevallen. Enkele vage lokaliseringen (bv. ‘Westmiddelnederlands’) heb ik herbekeken. Als op die manier een nieuwe lokalisering werd bereikt, wordt die toegelicht in een voetnoot. Ik som voor elke ridderroman de verschillende overgeleverde handschriften op, met hun datering (Klein) en lokalisering (veelal Kienhorst).²³ Daarnaast vermeld ik het handschrift-nummer dat Kienhorst aan de handschriften toekende en geef ik met een letter aan welke beweging het handschrift maakte ten opzichte van de auteurstekst. Als een Vlaamse tekst is overgeleverd in een Brabants handschrift, heeft er een oostelijke verplaatsing plaatsgevonden en staat in deze kolom de letter ‘o’ (oostelijk). Letters ‘w’, ‘n’ en ‘z’ laten zich dan makkelijk verklaren. De minder vanzelfsprekende letter ‘l’ duidt op een lokale receptie, d.w.z. in het gewest waar de tekst ontstond.

TABEL 3 Handschriften en literaire dynamiek, zekere gevallen

<i>Tekst</i>	<i>Herkomst</i>	<i>Handschr.</i>	<i>Datering</i>	<i>Dynamiek</i>
<i>Floyris e. Blantseflur</i>	Nederrijn/Midden-Duitsland	H28	ca. 1200	L
<i>Limburgse Aiol</i>	Rijn-Maas (Venlo)	H1	<1200	L
<i>Henric e. Claredamie</i>	(z-)Nederrijn/Venlo-Krefeld	H124	XIII-1	L
<i>Tristan</i>	Rijn-Maas (grens Nl.-Westf.)	H105	XIII-2	L
<i>Wisselau</i>	Brabant	H121	XIV-m	L
<i>Nevelingen</i>	Brabant (Brussel)	H77	ca. 1300	L
<i>Floovent</i>	Brabant	H23	XIV-m	O
<i>Ferguut</i>	Brabant	Hs. ²⁴	ca. 1325	O
<i>Perchevael</i>	Brabant	LC ²⁵	ca. 1320	O
	(NW)Noord-Brabant	H87	XIII-d	O
	Ripuarisch	H88	≤1300	O
	Brabant	H89	<1350	O
	‘Middelfrankisch’	H90	<1300	O
<i>Proza-Lancelot</i>	Brabant	Hs. ²⁶	XIV-b	L
<i>Vlaamse Aiol</i>	Brabant	H2	XIV-m	O
<i>Lanceloet e.h. hert</i>	Brabant	LC	ca. 1320	O
<i>Parthonopous</i>	Vlaanderen	H81	XIII-d	L
	Vlaanderen	H82	XIV-d	L
	Vlaanderen	H83	<1325	L
	Vlaanderen	H84	ca. 1350	L
	Vlaanderen	H85	XIV-d	L
	Ripuarisch	H86	XV-d	O
<i>Boeve van Hamtone</i>	(o-)Brabant (/Nederrijn)	H11	XIII-2	O

²³ Van den Berghs terecht bezwaren bij Kienhorsts lokaliseringen zijn daarbij zo veel mogelijk meegenomen (Van den Berg 1990).

²⁴ Leiden, UB, Ltk. 191. Het gaat om een convoluuthandschrift waarin onder andere ook een redactie van *Floris ende Blancefloer* is opgenomen.

²⁵ D.i. de Lancelotcompilatie, Den Haag, KB, 129 A 10. Als datering geldt meestal 1320-1325 (zie recent Besamusca, Sleiderink & Warnar 2009: 13). Verderop gewoon LC.

²⁶ Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 A 7.

<i>Tekst</i>	<i>Herkomst</i>	<i>Hand-schr.</i>	<i>Datering</i>	<i>Dyna-miek</i>
<i>Alexanders geesten</i>	‘Beneden-Rijn’	Hs. ²⁷	XIV/XV	O
	Vlaanderen	H3	XIII-d	Z
	Vlaanderen	H4	ca. 1300	Z
	Brabant	H5	ca. 1325	ZO
	Vlaanderen	H6	XV-c	Z
<i>Torec</i>	Brabant	LC	ca. 1320	ZO
<i>Hist. v.d. Grale/Merline</i>	Westfalen	Hs. ²⁸	ca. 1422	O
<i>Willem van Oringen</i>	Brabant	H120	ca. 1320-5	ZO
	West-Vlaanderen	Hs. ²⁹	XIV	Z
<i>Ogier Denemarken</i> ¹³⁰	Oost-Vlaanderen	H80	XIV-m	L
<i>Floris ende Blancefloer</i>	Oost-Vlaanderen	Hs. ³¹	XIV-b	LO
	West-Vlaanderen	H27	XIII-d	L
<i>Walewein</i>	West-Vlaanderen	Hs. ³²	1350	L
	Vlaanderen	H119	≥1350	L
	Vlaanderen	H48	XIV-b	L
<i>Lantsloot v. Haghed.</i>	Brabant	LC	ca. 1320	O
<i>Walewein ende Keye</i>	Brabant	LC	ca. 1320	O
<i>Roman van Lancelot</i>	Brabant	H46	XIV-I	O
	Brabant	H47	XIV-I	O
	Brabant	LC	ca. 1320	O
<i>Arturs doet</i>	Vlaanderen	Hs. ³³	XIV-b	L
	Vlaanderen	H76	ca. 1325	L
<i>Moriaen</i>	Brabant	LC	ca. 1320	O
<i>Riddere m. mouwen</i>	Oost-Vlaanderen	H97	XIV-b	L
	Brabant	LC	ca. 1320	O
<i>Vlaamse Vergi</i>	West-Vlaanderen	H118	XIV-c	L
<i>Brabantse Vergi</i>	Brabant (Brussel)	Hs. ³⁴	1399-1410	L
<i>‘Lange’ Madelgijs</i> ³⁵	West-Vlaanderen	H63	<1350	L
	(zo-)Vlaanderen	H65	XIV-d	L
	Vlaanderen	H72	>1350	L

27 München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. germ. 41.

28 Burgsteinfurt, Fürst zu Bentheimsche Schlossbibliothek, B 37.

29 Oxford, Bodleian Library, Ms. Dutch b. 2, fol. 6.

30 De Middelnederlandse *Ogier*-fragmenten komen niet letterlijk overeen met de Oudfranse *Chevalerie d'Ogier* (ca. 1200 of ca. 1220). Bovendien zijn de fragmenten die Kienhorst als H80 aanduidt in geen enkele internationale *Ogier*-traditie thuis te brengen. De plaats van handeling en sommige personages vertonen wel overeenkomsten met een stuk van de *Roman d'Ogier* (ca. 1310). Voor een overzicht van de overlevering, zie Van Dijk & Kienhorst 1989 en Van Dijk 1997. Ik maak hier een onderscheid tussen twee *Ogier*-teksten omdat uit de twee prologen in de Middelhoogduitse vertaling blijkt dat er twee aparte Middelnederlandse teksten over *Ogier* hebben bestaan (Van Dijk 1997; Besamusca 2005).

31 Leiden, UB, Ltk. 191. Het gaat om een convoluut waarin ook de *Ferguut* is overgeleverd.

32 Leiden, UB, Ltk. 195. Dit handschrift is een convoluut met onder meer ook de *Roman van Limborch*.

33 Een nieuw fragment, nog niet opgenomen in het repertorium-Kienhorst, in 1994 in het licht gebracht door Croenen en Janssens.

34 D.i. het zogenaamde *Hulthemse handschrift*, Brussel, KB, 15.589-623.

35 Het onderscheid tussen de korte en de lange versie is van Duijvestijn (1989).

<i>Tekst</i>	<i>Herkomst</i>	<i>Hand-schr.</i>	<i>Datering</i>	<i>Dyna-miek</i>
<i>Jourdein van Blaves</i>	West-Vlaanderen	H38	<1350	L
<i>Limborch</i> ³⁶	(West-)Brabant	Hs. ³⁷	≤1350	L
	Noordwestriparisch	Hs. ³⁸	1420-1430	O
	Middelhoogduits	Hs. ³⁹	1480	O
	Zeeland	H49	XIV-d	W
	(Brabant) Mechelen	H50	XIV-b	L
	West-Brabant	H51	≤1350	L
	West-Brabant	Hs. ⁴⁰	≤1350	L
	Brabant	H52	1320-1325	L
	zw-Brabant	H53	ca. 1400	L
	Brabant	H54	ca. 1325	L
	Vermoedelijk Brabant	H55	geen	L
	Brabant (Brussel) (excerpt)	Hs. ⁴¹	1399-1410	L
	(o-)Holland/Utrecht (exc.)	Hs. ⁴²	ca. 1440	NW
<i>Cassamus</i>	Brabant (verkort)	Hs. ⁴³	XIV-1	L
	Brabant	H15	ca. 1340	L
	Brabant	H16	XIV-m	L
<i>Valentijn en Nameloos</i>	Vlaanderen	H116	XIV-m	L
	Vlaanderen	H117	ca. 1350	L
<i>Florimont</i>	(West-)Brabant	H26	<1350	L
<i>Florent ende Durant</i>	Vlaanderen	H24	≤1350	L
<i>Huge van Bordeus</i>	Vlaanderen	H33	XIV-2	L
	Vlaanderen	H34	XIV/xv	L
	Vlaanderen	H35	XIV-2	L
	Vlaanderen	H36	XIV-d	L
<i>Florigout</i>	Vlaanderen	H25	XIV-d	L
<i>Borchgrave van Couchi</i>	Vlaanderen	H17	XIV-d	L
	Brabant?	H19	XIV-a	O
<i>Boudewijn van Seborch</i>	Vlaanderen ⁴⁴	H12	XIV-d	L
	Vlaanderen	H13	≥1350	L
<i>Godev. kintsh. RvAnt</i>	Vlaanderen	H31	ca. 1325	L
<i>Saladijncontinuatie</i>	Vlaanderen	H103	XIV-d	L
<i>Seghelijs v. Jherusalem</i>	Westfalen	Hs. ⁴⁵	1412-1415	O

³⁶ Gegevens hier zijn ontleend aan De Wachter e.a. 2001, die vooral op het vlak van lokalisering verbetering boekt ten opzichte van Kienhorst 1988. Bij de dateringen is geopteerd om Klein 1995 te volgen.

³⁷ Leiden, UB, Ltk. 195, een convoluut met ook de *Walewein*.

³⁸ Brussel, KB, 18.231.

³⁹ Heidelberg, Universitätsbibliothek, Pal. germ. 87.

⁴⁰ Een nieuw fragment, geëditeerd door Heinzle & Staub 1990.

⁴¹ D.i. het zogenaamde *Hulthemse handschrift*, Brussel, KB, 15.589-623.

⁴² Den Haag, KB, 75 H 57.

⁴³ Den Haag, KB, Bruikleen KAW, XXIV.

⁴⁴ Van den Berg, geciteerd in Kienhorst (1988: 24) situeert het handschrift in het 'oosten van Oost-Vlaanderen of West-Brabant'. De Vreese (*Bouwstoffen*) plaatst het echter in Vlaanderen, alsook Claassens (1993: 167-168).

⁴⁵ Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Germ. fol. 922.

<i>Tekst</i>	<i>Herkomst</i>	<i>Hand-schr.</i>	<i>Datering</i>	<i>Dyna-miek</i>
<i>Roelantslied</i>	Brabant	H99	XIV-2	O
	(zo-)Vlaanderen	H100	XIV	LO
	Limburg/Oostelijk	H101	XIV-d	O
<i>Wrake v. Ragisel</i>	Brabant	LC	ca. 1320	O
	Vlaanderen	H122	XIV-c	L
<i>Renout v. Montalbaen</i>	Vlaanderen	H92	≤1350	L
	(o)-Vlaanderen	H93	XIV	L
	(w-)Brabant	H94	XIII/XIV	O
	Rijnfrankisch	Hs. ⁴⁶	<1474	O
<i>Historie van Troyen</i>	Rijnfrankisch	Hs. ⁴⁷	1480	O
	Brabant/Leuven	Hs. ⁴⁸	1399/1410	ZO
	Benedenrijn	Hs. ⁴⁹	1470/1480	O
	Brabant	H106	XIII	ZO
	West-Vlaanderen	H107	XIV-1	Z
	West-Vlaanderen	H108	XIV-1	Z
	West-Vlaanderen	H109	XIV-m	Z
	Vlaanderen	H110	XIV-2	Z
	Brabant	H112	XIV-m	ZO
	Brabant	H113	XIV-2	ZO
	Holland	H114	XIV-m	L
	Ripuarisch	Hs. ⁵⁰	ca. 1480	O
	Brabant	H39	XIV-2	O
	zo-Limburg	H40	XIV-d	O
<i>Karel ende Elegast</i>	Vlaanderen	H41	XIV-d	L
	zo-Limburg	H42	XIV/xv	O
	zo-Limburg	H43	XIV/xv	O
	zo-Limburg	H43	XIV/xv	O
<i>Ogier v. Denemarken 1</i>	Middelhoogduits	Hs. ⁵¹	1479	O
	Vlaanderen ⁵²	H78	ca. 1350	L
	Vlaanderen	H79	XIV-m	L
<i>Lorreinen</i>	Brabant	H58	XIV-b	L
	Brabant	H59	≤1325	L

⁴⁶ Heidelberg, Universitätsbibliothek, Pal. germ. 340.

⁴⁷ Heidelberg, Universitätsbibliothek, Pal. germ. 399. Het vorige handschrift diende als legger.

⁴⁸ Brussel, KB, 15589-623, het Hulthemse handschrift.

⁴⁹ Brussel, KB, IV 927.

⁵⁰ Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 2290. D.i. de zgn. *Karlmeinet*-compilatie.

⁵¹ Heidelberg, Universitätsbibliothek, Pal. germ. 363.

⁵² Kienhorst (1988: 149) noemt de fragmenten op gezag van De Vreese 'Westmiddelnederlands'. De taal van de fragmenten in kwestie (uitgave Van Dijk 1974) lijkt echter vooral (West-)Vlaamse kenmerken te vertonen. Opvallend is het consequent gebruik van *up* voor *op* (rr. 218, 239, 277, 300, 337, 348; vgl. Mooijaart 1992: 101-102), en een *bet* voor *beter* (r. 322, i.p.v. *bat*; vgl. Mooijaart 1992: 84). Minder eenduidig zijn *entie* voor *ende die* (rr. 202, 253, 254, 262; volgens Mooijaart (1992: 176-178) 'westelijk', en dan vooral in West-Vlaanderen en in Noord-Brabant tot Utrecht) en de frequente *ou*-spelling voor *oe* in woorden als *slougene* (r. 195) en *drougen* (r. 260) (Vlaams, maar ook oostelijker, met name in Brussel en Mechelen (Mooijaart 1992: 141-142)). Exclusief Brabants is dan weer *wale* (r. 200; Mooijaart 1992, 88-89). Aangezien de vorm in het rijm voorkomt (*tale/wale*) is hier mogelijk sprake van rijm dwang. De fragmenten moeten m.i. dus in Vlaanderen worden gelokaliseerd.

<i>Tekst</i>	<i>Herkomst</i>	<i>Hand-schr.</i>	<i>Datering</i>	<i>Dyna-miek</i>
<i>Flandrijs</i>	Vlaanderen	H22	XIV-m	L
<i>Queeste van den Grale</i>	Brabant	LC	ca. 1320	O
<i>Merlijncontinuatie</i>	Westfalen	Hs. ⁵³	ca. 1422	O
	Brabants gekleurd ⁵⁴	H73	XIV-b	L
	Brabant	H74	<1350	L
<i>‘Korte’ Madelgijs</i>	Rijnfrankisch	Hs. ⁵⁵	<1474	O
	Rijnfrankisch	Hs. ⁵⁶	ca. 1480	O
	(zw-)Brabant	H64	>1350	O
	Brugge	H66	XIV-m	L
	(West-)Vlaanderen	H67	XIV-m	L
	(West-)Vlaanderen (Brugge)	H68	≤1350	L
	Vlaanderen	H69	XIV-b	L
<i>Roman v. Iechemias</i>	(Oost-)Vlaanderen	H37	≤1350	L
<i>Geraert van Viane</i>	Vlaanderen	H30	XIV-I	L
<i>Barlaam en Josaphat</i>	Vlaanderen	H8	XIV-I	L
	Vlaanderen	H9	XIV-d	L

2.1 Handschriftenproductie

Zetten we de gegevens uit *Tabel 3* op een rijtje, dan is meteen duidelijk dat Vlaanderen en Brabant samen zowat de hele handschriftenproductie voor hun rekening nemen. Met 56 Vlaamse en 50 Brabantse handschriften blijven er op een totaal van 133 slechts 17 Rijn- en Maaslandse handschriften over en een schamele drie die uit Holland of Zeeland stammen.⁵⁷ Dat Vlaanderen na het kwantitatieve overwicht in auteursteksten ook op het vlak van de handschriftenproductie hoge ogen gooit, zal niemand verbazen. Wel merkwaardig is dat in Brabant bijna evenveel handschriften werden vervaardigd als in Vlaanderen, terwijl er aanzienlijk minder *teksten* werden gedicht. Een groot aantal van de 50 Brabantse handschriften blijkt dan ook teksten te bevatten die in andere gewesten werden geschreven. Bijvoorbeeld de Arturepiek, die in de Brabantse *tekst*productie grotendeels afwezig was, komt in de *handschriften* wél nadrukkelijk terug. In de meeste gevallen gaat het daarbij om Vlaamse teksten, die in Brabant worden gereciperd. Wat chronologie betreft is er een opvallend overwicht aan handschriften die in de veertiende eeuw worden vervaardigd, met name in de eerste helft. Dat geldt wel vooral voor Vlaanderen en Brabant. In het Rijn- en Maasland zijn de meeste handschriften dertiende-eeuws, en slechts één van de drie Hollands-Zeeuwse handschriften wordt in

⁵³ Burgsteinfurt, Fürst zu Bentheimsche Schlossbibliothek, B 37.

⁵⁴ De lokalisering van Sodmann (1983: 43-45) is overtuigend.

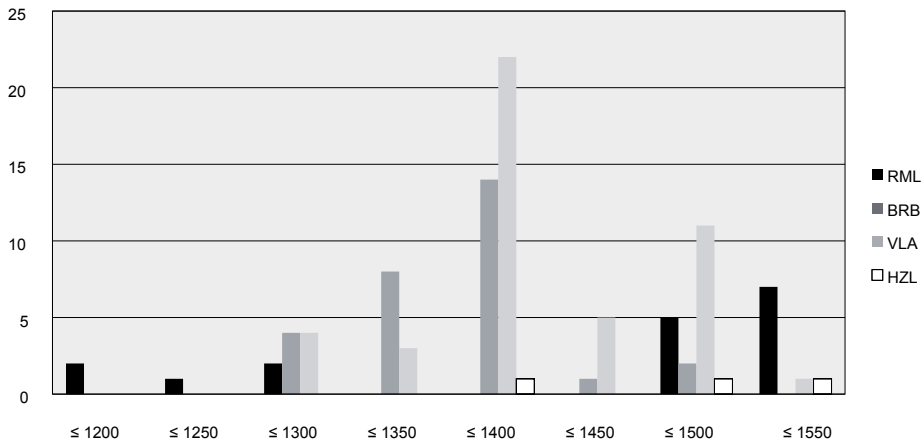
⁵⁵ Heidelberg, UB, Pal. germ. 340 bevat naast *Malagis* ook *Reinolt von Montelban* en diende als leg-ger voor Pal. germ. 315 (*Malagis*) en 399 (*Reinolt*).

⁵⁶ Heidelberg, UB, Pal. germ. 315.

⁵⁷ De rest van de handschriften is verder in het huidige Duitsland vervaardigd, en wordt gesitueerd op basis van hun taal. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat voor deze telling de aanduidingen ‘Westfaals’, en ‘Ripuarisch’ bij het Rijn- en Maasland werden gerekend, dat op die manier een zeer groot gebied wordt. ‘Rijnfrankische’ en ‘Middelhoogduitse’ handschriften zijn apart gehouden, voor een totaal van zeven handschriften.

de eerste helft van de veertiende eeuw gedateerd; de andere twee zijn veel jonger. Hierbij moeten wel twee kanttekeningen worden geplaatst. Enerzijds is de mogelijkheid dat men bijvoorbeeld in Holland Vlaamse handschriften invoerde (vgl. Biemans 1999: 69), en anderzijds is het Hollands dialect soms moeilijk te onderscheiden van zowel Vlaams als Brabants (o.a. Van Loey 1965 [1948]: 125-126). Op deze nuances kom ik verderop terug. In *Grafiek 2* is de handschriftenproductie chronologisch uitgezet per gewest en per kwarteeuw.⁵⁸

GRAFIEK 2 Handschriftenproductie chronologisch

Opvallend is dat de piek in de productie van handschriften met ridderepiek in de eerste helft van de veertiende eeuw, die door eerdere onderzoekers al werd aangewezen, zowel voor Brabant als voor Vlaanderen uiteenvalt in twee kwarten. Terwijl slechts drie Vlaamse epische handschriften in het eerste kwart van de veertiende eeuw worden gedateerd, zijn er in diezelfde periode acht Brabantse. In het tweede kwart komt de handschriftenproductie in Vlaanderen kennelijk pas echt op gang, met 22 handschriften tegen veertien Brabantse.

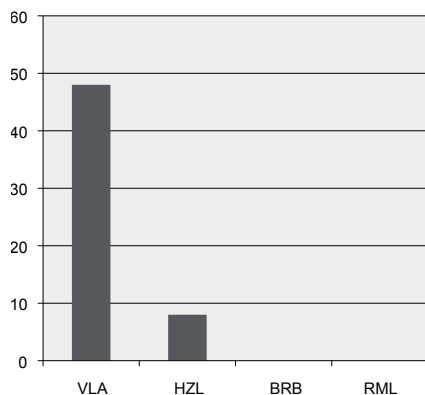
2.2 Literaire dynamiek

Brabant is uiteraard niet het enige gewest waar handschriften met teksten van elders werden vervaardigd en gelezen. *Grafieken 3, 4, 5 en 6* tonen de herkomst van teksten die in handschriften werden opgenomen. Dat leidt tot een beter beeld van de literaire dynamiek tussen de gewesten.

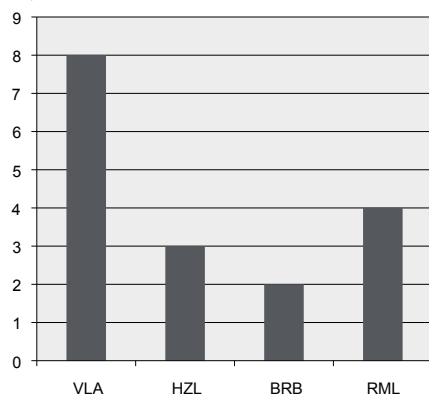
Een belangrijke vaststelling is dat de meeste teksten lokaal worden gerecipeerd. Heel opvallend is dit in Vlaanderen, waar meer dan 85 procent van de handschriften een Vlaamse tekst bevat. De resterende vijftien procent wordt bovendien goeddeels vertegenwoordigd door teksten van Jacob van Maerlant, die na zijn ver-

⁵⁸ Klein (1995: 19) bereikte gelijkaardige resultaten, maar houdt geen rekening met de lokalisering van de handschriften. Voor *Grafiek 2* zijn zestien handschriften uitgesloten met een te algemene datering (bv. 'veertiende-eeuws') en telt de *Lancelotcompilatie* als één handschrift.

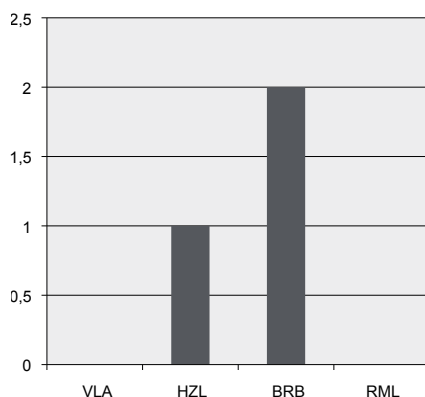
GRAFIEK 3 Herkomst van tekst in Vlaamse hss.

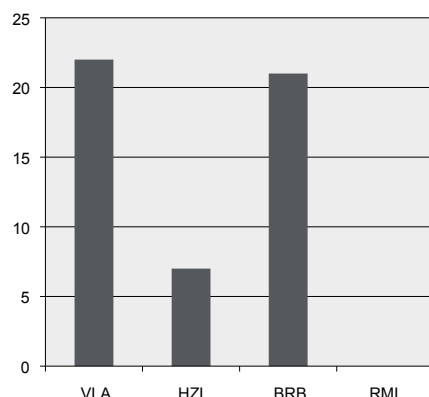
GRAFIEK 4 Herkomst van tekst in hss. uit Rijn- en Maasland

GRAFIEK 5 Herkomst van tekst in hss. uit Holland-Zeeland

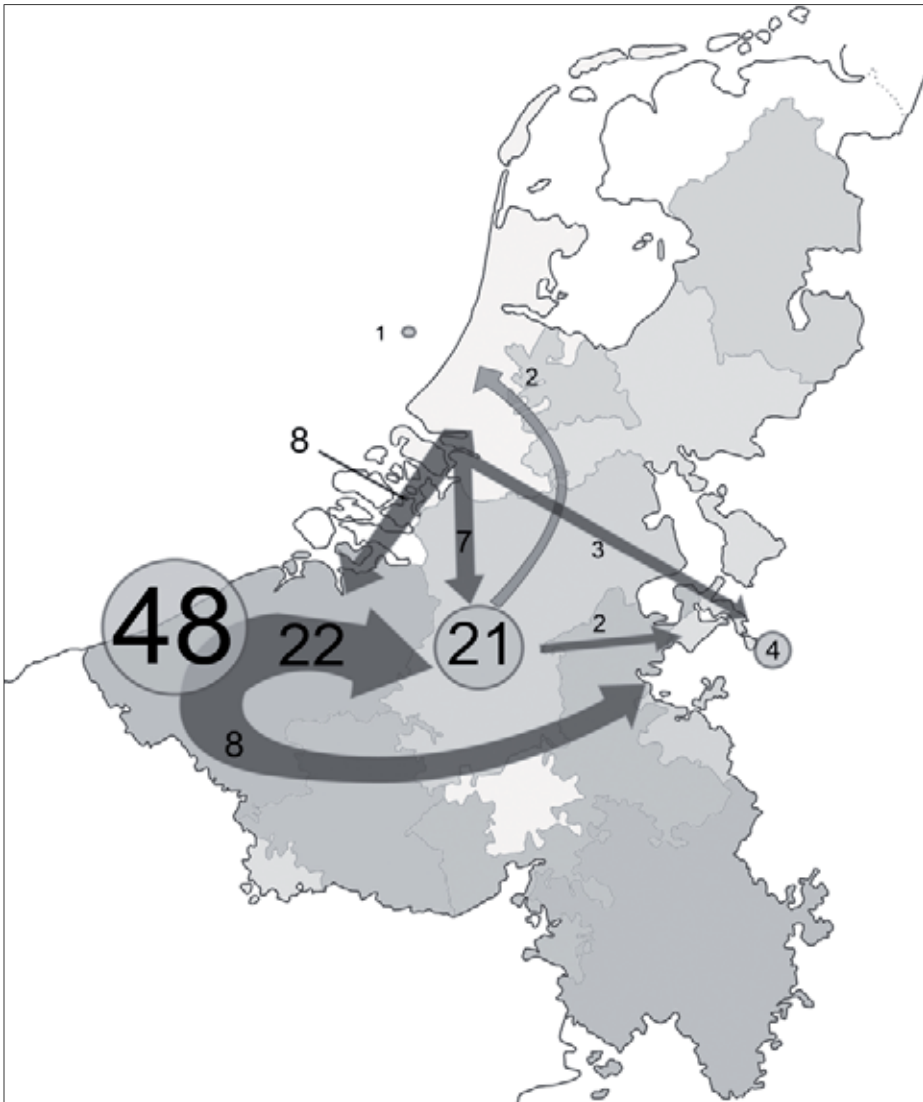

GRAFIEK 6 Herkomst van tekst in Brabantse hss.

blijf op Voorne weer naar Vlaanderen terugkeerde. De enige uitzondering zijn de Vlaamse fragmenten van de Hollandse Kareltekst *Willem van Oringen*. Kennelijk bestond in Vlaanderen niet de behoefte om teksten die geschreven werden in andere gewesten, te (horen) lezen.

In Brabant is de lokale receptie minder nadrukkelijk dan in Vlaanderen. Iets minder dan de helft van de handschriften bevat een Brabantse tekst. In de andere helft van de Brabantse handschriften vinden we merkwaardig genoeg vooral Vlaamse teksten terug, naast een kleiner aantal teksten afkomstig uit Holland en Zeeland. Eenzelfde patroon biedt het Rijn- en Maasland, waar zelfs de meerderheid van de handschriften een kopie bevat van een Vlaamse tekst (al dan niet met Brabantse tussenstappen). Ook hier is nog sprake van een lokale receptie van Rijn- en Maaslandse teksten, en worden er daarnaast Brabantse en Hollands-Zeeuwse teksten overgeschreven.

Kaart 1.

Over het algemeen lijkt dus, naast de lokale receptie, een overwegend oostwaartse beweging van ridderepische teksten te hebben plaatsgevonden. Maar liefst in 57 gevallen is een tekst in een afschrift overgeleverd dat oostelijker wordt gesitueerd dan de tekst. De enige uitzonderingen zijn twee handschriften met de *Roman van Limborch* die ten westen van Brabant werden vervaardigd, eentje in Zeeland en eentje in Oost-Holland. Uitgezet op *Kaart 1* ziet de literaire dynamiek binnen het genre van de ridderepiek er als volgt uit: de cirkels duiden op lokale receptie, de pijlen geven aan hoeveel handschriften met teksten uit het ene gewest in het andere geproduceerd en gereciperd werden. Verderop zal ik trachten om deze merkwaardige literaire dynamiek te verklaren op basis van inzichten uit de secundaire literatuur.

Tabel 4 toont de onzuivere gevallen. Vaak is de lokalisering problematisch omdat in het verleden enkel vage etiketten werden gebruikt ('Westmiddelnederlands'). In andere gevallen situeerde men op de grens tussen gewesten, waardoor de handschriften in het hier gehanteerde model tussen wal en schip vallen. Voor enkele van de handschriften die al geruime tijd onbestudeerd zijn gebleven, heb ik de lokalisering kunnen aanscherpen. Andere blijven moeilijk thuis te brengen.

TABEL 4 Handschriften en literaire dynamiek, onzekere gevallen

<i>Tekst</i>	<i>Herkomst</i>	<i>Hand-schr</i>	<i>Datering</i>	<i>Dyna-miek</i>
<i>Roelantslied</i>	Brabant/o-Vlaanderen	H98	XIV-2	—
	'westmiddelnederlands' ⁵⁹	H102	XIV/XV	—
<i>Wrake van Ragisel</i>	Mechelen/Vlaams	H123	XIII-d	LO
<i>Renout v. Montalbaen</i>	Vlaanderen/Brabant ⁶⁰	H95	XV/XVI	—
	Middelnederduits	H96	XIV-a	(O)
<i>Karel ende Elegast</i>	Vlaanderen/Brabant	H44	XIV-2	—
<i>Lorreinen</i>	Ten w van een BRB legger	H60	<1350	L
<i>Flandrijs</i>	zo-Vlaand., zw-Brab.	H21	XIV/XV	LO
<i>Queeste vanden Grale</i>	'Westmiddelnederlands'	H91	XIV-2	L?
<i>Merlijncontinuatie</i>	N-Brabant/Vlaanderen ⁶¹	H75	>1326	w?
<i>'Korte' Madelgijs</i>	w-Brabant/zo-Vlaanderen	H70	XIV-d	(O)
	zo-Vlaanderen/zw-Brabant	H71	<1350	(O)
<i>Roman van Limborch</i>	Geen lokalisering	H56	XIV	—
<i>Borchgrave van Couchi</i>	Zoek	H18	—	—
<i>historie van Troyen</i>	Westvlaams/Brabants	H111	XIV-2	—
	Geen lokalisering ⁶²	H115	XIV-1	—

59 De fragmenten zijn in een taal geschreven die weinig uitsluitsel biedt over de herkomst. De spelling *mesbaer* (r. 2215) waar normaal een *i* wordt verwacht is volgens Mooijaart (1992: 96-97) overwegend (Oost-)Vlaams, dan wel Limburgs. Niet-Brabants is in elk geval ook *onmacht* (r. 2031) (Mooijaart 1992: 81). Problematisch is dat dit woord in het rijm voorkomt en dus door de kopiist onaangeroerd kan zijn gelaten. Een opmerkelijke vorm is *vacht* voor *vinc* (ving, r. 2099), maar die wordt bij Mooijaart noch Van Loey met een bepaalde plaats in verband gebracht. Zelf durf ik in deze kwestie geen uitsluitsel te bieden. Regelnummers verwijzen naar de uitgave door Van Dijk (1981).

60 De lokalisering is van Muusses (1940: 259), en het is moeilijk om een concreter resultaat te bereiken. Dit vooral omdat het fragment jong is (Kienhorst dateert xv/xvi (1988: 175)), waardoor dialectkenmerken zijn afgevlakt. Ik kan enkel Muusses' oordeel bijtreden: *oo*-spelling voer *oe* wijst op Brabant, maar kan ook Hollands of Oost-Vlaams zijn (Mooijaart 1992: 138). Van Loey noemt het fenomeen Vlaams, dan wel Zeeuws of Hollands, en wijst erop dat het in Holland 'nog zeer laat' voorkomt (1965 [1948]: 70). Dat laatste is allicht interessant voor dit fragment.

61 Uitsluitsel is moeilijk te geven. Frequentie *cg*-spelling voor *gg* in woorden als *secgen/secgic* (rr. 35, 104, 112, 141, 156, 164, 183, 224, 244, tegen één maal *seggic*, r. 323) en *licgen* (r. 107, 123) wijst naar het westen: de vormen komen het meest voor in Zuid-Holland, Noord-Brabant en Zeeland. *Licgen* is minder frequent dan *secgen*, vooral dan in Brabant. (Mooijaart 1992: 194). Opmerkelijk is ook het overwicht van *entie* (en varianten) voor *ende die* (rr. 3, 19, 26, 184, 186, 188, 266, 304, 305), dat in oorkonden voorkomt in West-Vlaanderen, Noord-Brabant en ook Utrecht, al verdwijnt het daar in de veertiende eeuw (Mooijaart 1992: 176-178). Naar Brabant (of verder oostelijk) wijzen ook *locht* (r. 160; Van Loey 1965 [1948]: 30) en *gewilt* (r. 61; Mooijaart 1992: 95-99), dit laatste wel in het rijm. M.i. kan het fragment uit Noord-Brabant stammen, maar voorzichtigheid is geboden. Regelnummers verwijzen naar de uitgave door Stallaert 1880.

62 Het fragment telt een schamele zestien (gereconstrueerde) verzen, waaruit enkel is op te maken

Eerder dan de kaarten te hertekenen, zorgen deze gegevens voor een bevestiging van de vermoedens. Met uitzondering van de *Roman der Lorreinen* en de *Merlijncontinuatie* zijn alle in *Tabel 4* genoemde teksten immers Vlaams, terwijl de lokaliseringen van de handschriften naar het oosten neigen, vaak op de grens tussen Vlaanderen en Brabant. Toch is ook een westwaartse beweging hier en daar theoretisch gezien mogelijk. Als het handschrift van de *Lorreinen* ‘westelijker dan de legger’ moet worden gesitueerd, kan het in principe Vlaams zijn. Hetzelfde geldt voor de *Merlijncontinuatie*, een Brabantse tekst van de hand van Lodewijk van Velthem, die in een handschrift is overgeleverd dat enkele opvallende westelijke kenmerken vertoont. Dat laatste kan misschien verklaard worden door het feit dat Velthems *Merlijncontinuatie* een vervolg was op Maerlants *Merlijns boec*. Aangezien Maerlants werk in Vlaanderen wel gelezen werd, kan men ervoor gekozen hebben om de tekst als geheel, dus met inbegrip van de voortzetting door Velthem, te laten overschrijven.

3 Verklaring

Wat kan nu de hierboven gemaakte vaststellingen verklaren? In de secundaire literatuur van de voorbije decennia is veel aandacht besteed aan de Middelnederlandse literatuur in de samenhang van één gewest of hof. De gecombineerde inzichten van aparte studies kunnen wel leiden tot een samenhangend beeld dat de westelijke verschuiving van ridderepiek en een aantal ermee verbonden fenomenen kan verklaren. In deze paragraaf behandel ik kort de bevindingen van studies naar de literatuur van de verscheidene gewesten, om ten slotte een aanzet te geven tot een verklaring voor de opmerkelijke literaire dynamiek in de Nederlanden van de late middeleeuwen.

Over de productie van Middelnederlandse (ridder)literatuur in Vlaanderen is weinig bekend. Er is niet veel archiefmateriaal voorhanden en van slechts zeer weinig Vlaamse romans is een proloog of een epiloog bewaard die licht kan werpen op hun ontstaansgeschiedenis. Traditioneel ging men ervan uit dat ridderromans werden geschreven in opdracht van een bemiddelde mecenas, die betaalde voor het materiaal en het schrijfwerk van de dichter.⁶³ Dat echter de hoogste Vlaamse edellieden, en in het bijzonder de graven, zouden hebben opgetreden als mecenasen van Nederlandstalige literatuur is onwaarschijnlijk. In tegenstelling tot het Brabantse hertogelijke hof, waar naast het Frans toch ook plaats lijkt te zijn geweest voor een andere volkstaal (vgl. bijvoorbeeld de lyriek van Jan ¹⁶⁴), is er aan het Vlaamse grafelijke hof immers weinig dat wijst op een rijk cultuurleven in het Middelnederlands. De graven waren zeer sterk op Frankrijk gericht, en van verschillende grote werken uit de Franstalige literatuur is bekend dat zij in hun opdracht werden geschreven. Zo dichtte de grote Chrétien de Troyes zijn

dat het niet te oostelijk gelokaliseerd mag worden (omwille van *verniewede* in r. 2 van fol. 2v, a). Uitgave door Van Elslander (1987: 191-193).

⁶³ Het beeld dat in de middeleeuwse-literatuurstudie van mecenaat is gevormd, is sterk beïnvloed door de studie van Joachim Bumke uit 1979. Zie verder Besamusca 1991 en Van Oostrom 1982.

⁶⁴ ‘Middelnederlands’ is overigens een ongeschikt etiket voor Jans lyriek. Vgl. Willaert 1986.

Perceval in opdracht van de Vlaamse graaf Filips van de Elzas.⁶⁵ Toch blijkt dat ook belangrijke adellijke families belangstelling hebben gehad voor Middelnederlandse ridderepiek. Een wat late bevestiging hiervan is mogelijk de boekenlijst uit 1417 van Jan IV van Gistel, kamerling bij de graven. Zijn bibliotheek telde *1 bouc van Renaere ende van Ysengeny in waelsch* en *1 bouc van Perchevaul*, maar ook *een dietsch bouc sprekende van ystorien van Ingeland ende van den ruddere metten leeuw ende andren*. Dat laatste kan moeilijk anders betekenen dan dat Jan van Gistel een vertaling bezat van Chrétiens *Le chevalier au lion*, die vandaag niet is overgeleverd (Derolez et al. 1994: 183 e.v.).⁶⁶

Ondertussen heeft men erop gewezen dat het publiek van ridderliteratuur in Vlaanderen ook moet worden gezocht in de lagere adel en de burgerij (Besamusca 1991: 159; Biemans 1997: 275-293 en Van Oostrom 2006: 225). Zeker de rijke patriciërs die in welvarende steden als Brugge, Gent of Ieper fortuin maakten, konden het zich veroorloven om voor eigen vertier ridderromans te laten dichten of overschrijven (vgl. Prevenier 1994: 15 e.v. en Biemans t.a.p.). Overigens waren adel en burgerij geen gescheiden werelden: enerzijds vonden er huwelijken plaats tussen beide standen, anderzijds was de hoofse riddercultuur in de laatmiddeleeuwse stad erg populair (Besamusca 1991: 160; Van den Berg 1995a: 206 en Van Oostrom 2006: 226-227, vgl. ook Goossens 2000: 473). Kuiper en Biemans (2004: 217) zetten een stap verder, en vroegen zich af of '(semi-)professionele stedelijke auteurs annex voordragers' niet zelf, zonder tussenkomst van een opdrachtgever, ridderteksten kunnen hebben geschreven of vertaald. Dat kan hebben geleid tot romans waarin de stad positief wordt voorgesteld of waarin kooplieden of stedelingen centrale rollen spelen.⁶⁷ Daarmee is uiteraard niet gezegd dat literatuur *uitsluitend* in de steden ontstond, maar de deelname van de patriciërs aan het literaire leven kan een verklaring zijn voor het grote aantal teksten en handschriften, althans ten opzichte van de andere gewesten, dat in Vlaanderen geproduceerd werd.⁶⁸

65 Recent schreef Sleiderink (2010) over de verhouding tussen Frans en Nederlands. Zie ook Van Coolput-Storms 2000 en Collet 2000.

66 Bekend is ook de opmerking in *Floris ende Blancefloer* dat Diederic van Assenede de tekst vertaalde voor 'den ghenen diet Walsche niet en connen' (ed. Mak 1970, CD-ROM *Middelnederlands*). Of het feit dat Diederic van Assenede als grafelijk klerk een Middelnederlandse vertaling dichtte, wijst in de richting van hogere dan wel lagere adel, is moeilijk uit te maken.

67 Een aantal voorbeelden bij Van Oostrom (2006: 227 e.v.). Opmerkelijk is wel dat de *Willem van Oringen* traditioneel in Holland-Zeeland wordt gesitueerd, waar de steden in de tijd van ontstaan nog nauwelijks tot enige rijkdom waren gekomen. Van Oostrom was in 1982 nog zeer kritisch: '[z]eker waren leden van de burgerij soms gretige lezers van in omloop zijnde teksten, waarvan zij kopieën bestelden – doch als opdrachtgevers van nieuwe literatuur treden burgers slechts hoogst zelden op. Kennelijk bepaalde de burgerij zich tot het volgen van de lopende ontwikkelingen en ontbrak het haar aan de behoefte zich vanuit een litterair zelfbewustzijn zelfstandig te profileren' (p. 28).

68 Biemans' suggestie (1997: 263-265) dat de bloei van Nederlandstalige literatuur in Vlaanderen in verband moet worden gebracht met de nawerking van de Guldensporenslag (1302) kan me voor de casus van de ridderepiek niet geheel overtuigen. Als we mogen afgaan op de dateringen van zowel teksten als handschriften, dan blijkt niet alleen dat de meerderheid van de Vlaamse epische teksten vóór ca. 1300 tot stand kwam (vgl. *Grafiek 1*), maar ook dat de piek in de handschriftproductie pas in het tweede kwart van de veertiende eeuw plaatsvindt (vgl. *Grafiek 2*), terwijl bijvoorbeeld Brabant in het eerste kwart al een behoorlijke groei kent. De hier verzamelde gegevens zijn evenwel beperkt tot de ridderepiek. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of andere genres een verschillend beeld vertonen. Catharina Peersman werkt momenteel in Leuven aan een onderzoek naar de impact van 1302

Blijft de vraag waarom in Vlaanderen zo weinig ridderromans uit andere gewesten werden gerecipieerd. Dat epische teksten uit het Rijn- en Maasland niet tot in Vlaanderen doordrong, is niet opmerkelijk, gezien het feit dat de drie romans uit dat gewest zelfs niet in Brabantse handschriften voorkomen.⁶⁹ Kennelijk zijn deze vroege romans (*Floyris*, *Aiol* en *Henric en Claredamie*) heel dicht gebleven bij hun primair ontstaansmilieu. Maar de opmerkelijk eenzijdige literaire dynamiek tussen Vlaanderen en Brabant moet anders verklaard worden. Daarvoor zoek ik met Willaert (2010: 21) de verklaring in het ‘prestige’ dat Vlaanderen mogelijk heeft gehad ten opzichte van de omliggende gewesten. Vlaanderen bereikte in de dertiende en de veertiende eeuw het hoogtepunt van zijn macht. De grote steden waren handelsmetropolen die handelaars van heinde en verre aantrokken, en de patriciërs kenden een groeiende welvaart. Ongetwijfeld zal een deel van deze economische dominantie in de Nederlanden ook op andere gewesten hebben afgestraald, en in het zog daarvan zal ook de Vlaamse literatuur prestige hebben vergaard in de buurgewesten. Dit kan voor een deel verklaren waarom Vlaamse literatuur in Brabant gretig ontvangen werd, terwijl de omgekeerde beweging veel moeilijker te maken bleek. Beide gewesten verhielden zich immers tot elkaar als ‘centrum’ en ‘periferie’.⁷⁰

Een andere factor die mee verantwoordelijk lijkt voor de opmerkelijke literaire dynamiek tussen Vlaanderen en Brabant, is de aard van de epische teksten die in Brabant werden geschreven. In het hertogdom bloeide in de dertiende eeuw een rijke historiografische traditie. De Brabantse hertogen maten zich de titel ‘hertog van Lotharingen’ aan en streefden actief naar het herstellen van de aloude macht die eraan verbonden was. Ze lieten genealogieën vervaardigen die hun aanspraak op Lotharingen in de verf zetten door het Brabantse geslacht te laten afstammen van roemruchte voorvaders als Karel de Grote, Clovis en zelfs de Trojanen. Vanuit politiek opzicht lonkten ze naar het oosten, om net als de vroegere hertogen van (Neder-)Lotharingen te kunnen heersen over het gebied tussen Schelde, Rijn en Moezel. Een opmerkelijke literaire neerslag van die gerichtheid op het oosten is de lyriek van Jan I, die een kenmerkend voorbeeld is van hoe het genre van het lied in deze periode in het Rijn- en Maasland beoefend is (Willaert 1986, 487). De oostelijk gerichte annexatiepolitiek culmineerde in 1288 in de Slag bij Woeringen, waarbij de Brabanders Limburg veroverden op een brede coalitie van Geldersen, Luxemburgers en aanhangers van de Keulse aartsbisschop.⁷¹

op taalperceptie en taalgebruik in middeleeuws Vlaanderen. Zij sluit niet uit dat de overwinning bij Kortrijk een invloed heeft gehad op de volkstalige literatuur, maar kan voorlopig geen harde uitspraken doen (Peersman, pers. med. 29/03/2011).

⁶⁹ Een uitzondering die al dan niet tot de epiek gerekend mag worden is de *Reis van Sint Brandaan*, die in het Rijn- en Maasland ontstond en kennelijk via een Oostvlaamse tussenstap in een Brabants handschrift terecht kwam. Zie Van den Berg 1995b.

⁷⁰ Het mag dan opmerkelijk heten dat teksten uit Holland en Zeeland, gewesten die economisch nog minder ontwikkeld waren dan Brabant, toch in vier Vlaamse handschriften verzeild zijn geraakt. Drie ervan bevatten echter Maerlants *Alexanders geesten*, een tekst die dus mogelijk als ‘Vlaams’ zal zijn gepercipieerd. Dan rest slechts één Vlaams handschrift van *Willem van Oringen* dat moeilijk te verklaren is. Wel is erop gewezen dat Vlaamse romans als de *Walewein* en de *Moriaen* mogelijk ontleenden aan stof uit de *Guillaume*-cyclus, in het Nederlands of in het Frans. Zie Hogenbirk 2009 en de daar vermelde literatuur.

⁷¹ Over de Brabantse buitenlandse politiek: Avonds (1982: 460-474). Specifiek over de Slag bij Woeringen handelt Avonds 1988.

De steden daarentegen stonden niet achter de oostelijke expansiedrift van de hertogen. Zij keken op tegen de financiële last van de militaire operaties, die via bedes ondermeer op hen werd afgewenteld, en hadden voor de handel ook meer baat bij een toestand van vrede. Avonds heeft erop gewezen dat deze tegenstelling ook in de literatuur valt op te merken. Boendale zou met de *Brabantsche Yeesten* een erg stedelijke kroniek hebben vervaardigd, die de nadruk legt op het algemeen belang en de hertogen in de eerste plaats als Brabanders tekent (Avonds 1982: 479; 1988: 21-23). Een anonieme *Chronica de origine ducum Brabantiae* (ca. 1300) beschrijft de zaken heel anders en toont Jan I als een ware hertog van Lotharingen, die zijn paard uit de Rijn laat drinken (1982: 463), een onmiskenbare knipoog naar zijn oostelijk gerichte ambities. Een tekst als de *Slag bij Woeringen* (1290), waarin Jan van Heelu een ooggetuigenverslag heeft gedicht van de roemrijke overwinning van de Brabanders in Woeringen, alsook van het leven van Jan I, lijkt dan niet te sporen met de stedelijke visie. Toch heeft Sleiderink erop gewezen dat de tekst bestemd was voor een stedelijk publiek.⁷² De tekst is in het Nederlands geschreven, en biedt tegelijk een rechtvaardiging van de oostelijke expansie van de hertogen en vooral van de financiële lasten die eraan verbonden waren (2003, 89-97).

Blijkbaar vormen literaire teksten in zekere zin een weerspiegeling van de onenigheden tussen de steden en het hertogelijke hof. Dat deze dialoog tussen twee literaire milieus overigens niet strikt beperkt bleef tot de kroniektraditie, heeft Sleiderink elders aannemelijk gemaakt. Hij noemt naast de hier behandelde ook teksten als *Godevaert metten baerde* (XIV-1?) en de *Grimbergsche oorlog* (ca. 1310-1320), die zich allebei op de grens tussen kroniek en epiek bevinden.⁷³ Opmerkelijk is de aandacht die in de Brabantse literatuur kennelijk uitging naar de eigen geschiedenis en de voorvaders van de hertogen (2007, 555 e.v.). Zouden nu in deze literaire context ook de Brabantse ridderromans geplaatst kunnen worden?

Louter op basis van hun onderwerpen lijken de *Roman van Limborch* en de *Roman der Lorreinen* dan vooral te verbinden met het literaire discours van het hof, waar men baat had bij verhalen die de band tussen Brabant en Lotharingen benadrukten. Vermoedens in die zin zijn eerder al geformuleerd, maar heel zeker is een situering aan het hof niet.⁷⁴ Het lijkt evenwel onwaarschijnlijk dat deze romans in een stedelijke context zijn ontstaan, al pleit hun grote overlevering ervoor dat ze misschien wel een stedelijk publiek hebben gehad. In het geval van de *Roman van Limborch* lijkt dat evenwicht tussen een adellijke ontstaanscontext en

72 Avonds zag een mogelijke opdrachtgever in de adellijke familie Wezemaal (1988: 59-61), die de tekst mogelijk liet schrijven om opnieuw in de gratie van de hertog te komen. Het geslacht-Wezemaal had zich eerder politiek buitenspel gezet door bij de opvolging van hertog Hendrik III de voorgdij van hertogin Aleidis over haar kinderen niet te erkennen (Avonds 1988: 60-61).

73 Vgl. Hage 1989. Naast de hier genoemde wees een reviewer op *Van den derden Edwvaert*, een Brabantse (Antwerpse) rijmkroniek die in hs. Brussel, KB, 5753-5759 een Hollandse taallaag vertoont (zie Van den Berg & Berteloot 1994). Is het denkbaar dat voor rijmkronieken de grenzen tussen de gewesten minder onoverkomelijk waren?

74 De Wachter (1998: 366-381) en de daar genoemde literatuur. Ze wijst op enkele opmerkelijke elementen die kunnen wijzen op een situering aan het hof van Hendrik VII van Luxemburg, maar ziet de roman toch eerder ontstaan in opdracht van een 'edele uit de (hogere of lagere) adel, die [...] in hertogelijke gunst trachtte te komen' (380). Voor Sleiderink lijken de verwijzingen naar het Luxemburgse hof wel zwaar genoeg te wegen (2003: 111-112.). Hij associeert met hetzelfde hof overigens ook de *Roman der Lorreinen*. Voor die laatste is Van der Have 1990 het aangewezen vertrekpunt. Hij is een pleitbezorger van een situering aan het Brabantse hof.

een stedelijke receptie in elk geval ook inhoudelijk te sporen (De Wachter 1998: 379-380). Een raadsel blijft wel waarom de *Limborch* een zo grote verspreiding heeft gekend, zowel binnen het hertogdom Brabant als daarbuiten. Het is ook de enige roman die in westelijkere afschriften is bewaard, een Oost-Hollands en een Zeeuws. Mogelijk is het feit dat in de taal van de *Limborch* wel eens Vlaamse kenmerken zijn herkend (Van den Berg 1983: 212-213) een reden voor die westelijke receptie. Opmerkelijk is overigens dat in het Oost-Hollandse afschrift uitsluitend het *Conincspel* is opgenomen, met weglating van de eigennamen.⁷⁵

De Middelnederlandse romans uit Brabant zijn evenwel niet allemaal tegen de achtergrond van natievorming te verklaren. In *Seghers Trojeroman* is wel een knipoog gezien naar de hertogelijke dynastie (Janssens en Jongen 2001), maar veel bewijsgrond is er niet. De *Wisselau* en het *Nevelingenlied* vallen mogelijk te vroeg om aan een politiek motief onderworpen te zijn.⁷⁶ Dan resten nog teksten als de *Florimont*, de *Borchgravinne van Vergi* en de *Merlijn-continuatie*. De laatste tekst hangt zo nauw samen met de *Lancelotcompilatie* dat hij in feite een uitzondering vormt. De twee andere hebben niet meteen een plaats in het verhaal. De *Borchgravinne van Vergi*, bijvoorbeeld, is in zowel de fragmentarische Vlaamse versie als in de Brabantse, een bij uitstek hoofse tekst.⁷⁷

Dat niet alle Brabantse teksten in de dialoog tussen stad en hof kunnen worden gekaderd hoeft uiteraard niet te verbazen. Als we immers die teksten betrekken die zijn overgenomen uit Vlaanderen, wordt het verhaal meteen genuanceerder.⁷⁸ Enkel de *Floovent*, die zich afspeelt aan het hof van Clovis, zou kunnen passen in de 'historiografisch' getinte Brabantse literatuur. Traditioneel wordt Brabant geassocieerd met Karelepiek, mede omdat de hertogen zich als afstammelingen zagen van Karel de Grote. Inderdaad werden in Brabant meer originele Karel- dan Arturteksten geschreven. Vanaf de veertiende eeuw, wanneer in Brabant geen Karelromans meer worden gedicht, doet men een beroep op literatuur uit andere gewesten: *Willem van Oringen*, *Karel ende Elegast*, het *Roelantslied* en *Renout van Montalbaen* worden in deze periode in Brabantse handschriften overgeschreven uit Vlaamse (of een enkel Hollands) voorbeelden. Toch heeft ook de Arturepiek een aanzienlijke populariteit gekend in Brabant. Het bekendste voorbeeld is uiteraard de Brabantse *Lancelotcompilatie* (1320-1325), een cyclus van tien Vlaamse Arturromans. Maar ook uit andere bronnen, zoals voornamen, valt op te maken dat het genre bekend was in het hertogdom (Avonds 1999). Het blijft onduidelijk in welke context het grote aantal Brabantse handschriften heeft gefunctioneerd.

75 Sleiderink merkt op dat na het huwelijk in 1418 tussen Jan IV van Brabant en Jacoba van Beieren (dochter van graaf Willem VI van Holland, Zeeland en Henegouwen, die het jaar tevoren was gestorven), 'de Brabantse en Hollands-Henegouwse hofcultuur tijdelijk met elkaar verstrengeld raakten' (2003: 149). Vervolgens noemt hij een aantal voorbeelden uit de literatuur waarin deze verstrengeling duidelijk wordt. Als dit handschrift in zijn rijtje past, blijft merkwaardig dat men de eigennamen schrapt.

76 Al vermoedt Sleiderink dat *Wisselau* aan het hof tot stand kwam (2004: 89).

77 Een recente, korte samenvatting geeft Lodder (1998: 15). Zie ook Jansen-Sieben 1970.

78 Traditioneel wordt Brabant geassocieerd met Karelepiek, omdat de hertogen zich als afstammelingen zagen van de illustere vorst (o.m. Avonds *AGN*). In Brabant werden inderdaad meer originele Karel- dan Arturteksten geschreven. Toch zal ook de Arturepiek in het hertogdom enige populariteit hebben genoten. Dit blijkt niet alleen uit de gretige overname van Arturstof uit Vlaanderen, maar ook uit andere bronnen. Zie m.n. Avonds 1999.

Wel ligt het voor de hand om, in navolging van de situatie in Vlaanderen, de opkomst van Brabantse steden als Antwerpen en Brussel in de eerste helft van de veertiende eeuw, te associëren met de aanzienlijke groei van de Brabantse handschriftenproductie in dezelfde periode (Sleiderink 2007: 551).

Andersom kan het gebrek aan welvarende steden en een bemiddeld publiek van patriciërs in Holland en Zeeland misschien de zeer minieme handschriftelijke productie in deze gebieden verklaren. Biemans heeft erop gewezen dat '[w]ie in het Noorden een handschrift wenste aan te schaffen, [...] dat tot omstreeks 1350 uit het Zuiden [importeerde]' (1999: 69). Mogelijk bestond er dus wel een publiek voor de ridderroman, maar wordt dit aan het beeld onttrokken door de op taal gebaseerde lokalisering van de handschriften. Toch lijkt ridderepiek in deze gewesten voornamelijk een zaak van het hof te zijn geweest. Illustratief is uiteraard Jacob van Maerlant, die enkele van zijn bekendste teksten voor hofkringen dichtte (Van Oostrom 1996). Vanaf het laatste kwart van de dertiende eeuw vindt er een plotse kentering plaats in de Hollandse epiekproductie. Die is uiteraard in de eerste plaats veroorzaakt door het vertrek van Jacob van Maerlant naar Damme, maar kan daarnaast mogelijk een gevolg zijn van de machtsovername in het graafschap. In die jaren deden immers de graven van Henegouwen hun intrede in Holland. Zij namen een grotendeels Franstalige hofcultuur met zich mee (vgl. Van Oostrom 1982: 35 en Van Oostrom 1986: 62). Een aanduiding hiervan is de boekenlijst van de Haagse kapelbibliotheek uit 1325, waarin wel Franse ridderromans, maar geen Middelnederlandse voorkomen (Van der Meulen 2000).

De centrale rol die het hof heeft vervuld in de literatuur van Holland en Zeeland is meteen het grootste verschil met het Rijn- en Maasland. Dat was immers geen gebied dat als een geheel werd geregeerd, wat een heel andere literaire dynamiek op gang heeft gebracht. Van Hendrik van Veldeke is bijvoorbeeld bekend dat hij voor verschillende mecenasen werkte, zowel uit de adel als uit de clerus. Tervoorren zag in de 'Zerplitterung' van de regio eerder kansen dan nadelen (2007: 107). Misschien verklaart net de ligging van het Rijn- en Maasland tussen drie 'taalgebieden', op handelswegen ook, te water en over land, dat het hier is dat Veldeke *inpfete das erste ris*.⁷⁹ En Veldeke was niet de enige dichter die al zo vroeg ridderepiek op schrift stelde. Met eveneens vroege teksten als de *Aiol*, *Floyris ende Blantseflur* en *Henric ende Claredamie* kan het Rijn- en Maasland bogen op een bloeiende epische traditie nog vóór deze in de andere gewesten echt op gang komt. Opmerkelijk is wel dat na deze bloei kennelijk weinig ridderromans werden gedicht: er is nog de iets latere *Tristan*, maar voor de rest blijft het stil. Tervoorren heeft in dit opzicht gewag gemaakt van een 'tiefen Bruch der rheinischen Epik' (2007: 108). Er worden nog wel volop handschriften geproduceerd in het Rijn- en Maasland, maar die bevatten uitsluitend teksten uit Vlaanderen, Brabant of Holland (ook de teksten in de *Karlmeinet*-compilatie en van de Rijnse Arturepiek zijn overigens overgenomen uit het westen). Deze 'breuk' tussen 'originale' productie en ontlening aan andere gewesten is echter niet zo 'diep' als we ze beschouwen vanuit het standpunt van de toenmalige dichter. Was het zozeer verschillend om

79 De bekende regel uit Gottfried von Strassburgs *Tristan* ontleen ik aan Janssens (2007: 174), vgl. Tervoorren (2007: 92). Zie ook Van Oostrom (2006: 171) die eveneens een aantal andere loftuitingen opsomt. De Bruijn (2011) stelt zich terecht vragen bij de culturele eenduidigheid van het Rijn- en Maasgebied.

een tekst uit het Frans te bewerken, dan wel een Vlaams of Brabants voorbeeld te gebruiken? Het resultaat blijft hetzelfde: een Maaslandse tekst naar een ‘buiten-gewestelijk’ voorbeeld (vgl. De Bruijn 2011: 10-14). De dichter put simpelweg uit de tradities die hem omringen. Het is echter de scherpe tegenstelling tussen ‘Germania’ en ‘Romania’, overigens door Tervoooren consequent gehandhaafd, die ons beeld op de ontstaansgeschiedenis van Middelnederlandse en Middelnederduitse teksten vertroebelt.

Op het vlak van genre is in de Rijn- en Maaslandse epiek nauwelijks een lijn te trekken. Er ontstond een volbloed Karelroman als *Aiol*, maar ook minder eenduidige teksten zoals *Floyris ende Blantseflur* en *Henric ende Claredamie*. Terwijl de eerste buiten het slot – waarin Floyris en Blantseflur de voorouders blijken te zijn van Karel – weinig te maken heeft met de Karelstof, wordt de laatste gezien als een ‘Kreuzzugs- und Minneroman’ (De Smet 2002: 642).⁸⁰ Wel valt op dat buiten de *Tristan* – overigens ook geen Arturroman *pur sang* – weinig belangstelling zal hebben bestaan voor de Arturstof. In de receptie van teksten uit andere gewesten is daarentegen een voorkeur merkbaar voor Karelepiek, zoals *Karel ende Elegast* (4 handschriften), *Renout van Montalbaen* (2) en de *Madelgijs* (2). Daarnaast is er de zogenaamde *Karlmeinet*-compilatie, een bij Aken vervaardigd handschrift met verschillende Karelteksten, met als doel ‘eine poetische Lebensgeschichte Karls des Großen’ tot stand te brengen (Tervoooren 2007: 92; vgl. Bastert 2003). Niet toevallig is Aken ook de stad waar Karel heilig werd verklaard in het bijzijn van de bisschoppen van Maastricht en Luik, en waar hij ook begraven ligt (Van Oostrom 2006: 129).

4 Besluit en nuancering

Zoals uit het bovenstaande naar voren komt, is het verschil in productie van ridderliteratuur (zowel van teksten als van handschriften) wellicht vooral een gevolg van de verschillende socio-culturele situaties waarin de gewesten zich tussen de twaalfde en de vijftiende eeuw bevonden. Het Rijn- en Maasland kwam, als breukvlak tussen drie culturen, al snel in contact met de hoofse ridderliteratuur uit Frankrijk, en bleef ook later fungeren als een doorgeefluik voor literaire teksten uit Vlaanderen en (in mindere mate) Brabant.

In Vlaanderen waren de graven en de hoogste adel nog tot in de vijftiende eeuw zeer sterk op Franse literatuur gericht (Van Coolput-Storms 2000: 48). Daarom is het onwaarschijnlijk dat Middelnederlandse ridderliteratuur aan het hof een prominente plaats innam. De volkstalige teksten zullen eerder bestemd zijn voor de lagere adel, en waarschijnlijk ook voor de burgerij. Bij het begrip ‘lagere’ adel moet dan niet enkel gedacht worden aan een onderscheid in aanzien en rijkdom, maar mogelijk ook aan een verschil in verhouding ten opzichte van het grafelijke hof. Van den Berg (1995a) heeft gewezen op literatuur in de ‘periferie’ van het graafschap, en Besamusca en anderen zagen aparte literaire milieus in de Arture-

80 Als deze classificatie klopt, staan we met *Henric ende Claredamie* voor de vroegste kruisvaartroman in het Middelnederlands. Het genre komt immers over het algemeen pas in de veertiende eeuw voor.

piek (o.m. Besamusca 1991). Vlaamse steden als Gent, Brugge en ook Ieper behoorden in de dertiende eeuw tot de grootste van Europa en het is bekend dat de burgerij opkeek naar de hoofse riddercultuur. Mogelijk hebben rijke patriciërs ook als mecenas opgetreden. Zeker zijn ze ten dele verantwoordelijk voor de grote handschriftenproductie in Vlaanderen. De vraag blijft dan wel waarom de handschriften met Middelnederlandse ridderepiek een zo sobere (en goedkope?) indruk maken vergeleken bij hun Franstalige tegenhangers.⁸¹

Brabant vertoont een ander patroon. Het lijkt erop dat de ridderepiek hier deels een weerspiegeling was van de politieke situatie. Centraal hierbij stond in de tweede helft van de dertiende eeuw de oostelijke politiek van de Brabantse hertogen, waartegen de steden zich verzetten. Die twist heeft zijn sporen nagelaten in de epische literatuur en zorgt ervoor dat sommige teksten in het spanningsveld tussen hof en steden moeten worden gelezen. Uiteraard zijn in Brabant ook teksten geschreven die niet meteen een politieke boodschap in zich dragen, maar het beeld van geladen ridderepiek overheerst.

In Holland en Zeeland ten slotte heeft de volkstalige ridderliteratuur nooit zo veel betekend als in de Zuidelijke Nederlanden, met name Vlaanderen en Brabant. Er zijn weinig gegevens voorhanden, maar epiek lijkt in Holland en Zeeland toch vooral een zaak te zijn geweest van de hoogste adel, met name de graven van Holland en de heren van Voorne. Jacob van Maerlant heeft een groot aandeel in de literaire productie van deze gewesten. Opmerkelijk is dat er weinig is overgeleverd van enige plaatselijke receptie van zijn vier in deze studie opgenomen ridderromans. Wanneer de grafelijke titel overgaat op het Henegouwse huis van de Avesnes, is er geen sprake meer van mecenaat voor Middelnederlandse literatuur en verschuift de focus naar Franstalige romans. Misschien wordt het zeer kleine aantal in Holland vervaardigde handschriften verklaard door het feit dat hier in mindere mate dan in Brabant en zeker Vlaanderen, sprake was van een rijke stedelijke burgerij in welvarende en ontwikkelde steden.

Hoe stellig dit besluit ook mag lijken, de resultaten van dit onderzoek kunnen op allerlei manieren genuanceerd worden. Een belangrijke vraag is of dit besluit zomaar geldt voor andere genres. De verkenning die Willaert (2010) maakte voor de lyriek en de geestelijke literatuur, lijkt in elk geval in dezelfde richting te wijzen, maar zullen ook historiografische en didactische teksten een oostwaartse verspreiding hebben gekend? Het lijkt denkbaar dat veel afhangt van de inhoud van de tekst. Of zullen taal en uiterlijke vorm ook een rol hebben gespeeld? Een systematische studie van de handschriftelijke overlevering in andere genres kan bijdragen tot een gecombineerd – en daarom relevanter – beeld leiden van de literaire dynamiek in de Nederlanden én daarbuiten. Nu blijven de literair-historische uitspraken die we op basis van dit materiaal kunnen doen, immers beperkt tot de vrij smalle basis van de Middelnederlandse ridderepiek.

Maar ook binnen de ridderepiek blijft voorzichtigheid geboden. Ten eerste is over de werkelijke gebruikscontext van de epische handschriften nauwelijks iets bekend. De opmerking van Biemans (1999, 69) dat Vlaamse handschriften kunnen

81 Ik dank graag Jos Biemans voor deze vaststelling. Zie Biemans 1997: 288-290 en later Biemans [2011].

zijn besteld vanuit andere gewesten werpt al een heel ander licht op de literaire dynamiek in de Nederlanden en zou bovenstaande kaarten grondig kunnen herteekenen. Het is dus goed mogelijk dat handschriften met een Vlaamse dialectkleuring ook elders werden gelezen. Een dergelijk geval is waarschijnlijk de codex LTK. 195 in de Leidse Universiteitsbibliotheek, die naast een zeer West-Vlaamse *Walewein* ook een Brabantse kopie van de *Roman van Limborch* bevat. Liefstinck heeft aangetoond dat beide romans al in de veertiende eeuw in dit handschrift werden samengebracht, wat erop wijst dat het kennelijk voor de(z?) middeleeuwer geen probleem was om teksten met uiteenlopende dialectkleuren te lezen.⁸² Daarnaast is het denkbaar dat bij huwelijken tussen edellieden die de gewestgrenzen overschreden, ook het boekenbezit aanzienlijke afstanden heeft afgelegd (over migrerende Vlaamse adel Buylaert 2009: 332 e.v.). Hoe dan ook: met de fragmentarische overlevering van de epische handschriften is weinig meer houvast denkbaar dan die van een talige situering van de kopiïst.

Of is ook die twijfelachtig? Een tweede nuance heeft immers te maken met de taal van de overgeleverde handschriften. Het Vlaams kende, in de marge van de economische en culturele dominantie van het gewest, een sterke oostwaartse uitstraling. Van Loey wees in dit verband op Brabantse vindplaatsen van Vlaamse taaleigenaardigheden (1949 [1965]: o.m. 23; vgl. Goossens 1995: 45; Schepers & Kienhorst 2010: 78-80 en Mooijaart 1992: *passim*). Janssen en Marynissen geven stellig aan dat Brabantse kopiïsten zich spiegelde aan het Vlaamse taalgebruik, en dat deze invloed vooral gold in de dertiende en de veertiende eeuw (2003 [2005]: 83). Dat deze periode ruwweg samenvalt met het hoogtij van de ridderepiek, is denk ik niet als toevallig te beschouwen. Met deze overwegingen in het achterhoofd is terughoudendheid geboden bij de lokaliseringen van teksten en handschriften in de Middelnederlandse ridderepiek. Een verdere systematische lokalisering van handschriften vanuit de historische dialectologie is broodnodig, omdat het kan leiden tot een meer genuanceerd beeld van de verspreiding van epische en andere teksten. Daarnaast zal de strikt talige studie moeten gekoppeld worden aan de historische context waarin deze handschriften moeten worden gesitueerd. Terwijl oorkonden precies door hun plaatsgebondenheid een dankbaar middel vormen voor diachroon taalonderzoek, zijn literaire teksten daarvoor minder geschikt. Strikt gezien is het immers mogelijk dat Brabantse kopiïsten (en auteurs?) zich conformeerden aan een Vlaamse invloed omdat die (niet alleen) in het genre van de ridderepiek een tekst meer prestige kon verlenen. Omgekeerd is denkbaar dat, het 'prestige' van het Vlaams indachtig, men in Vlaanderen minder geneigd was om teksten uit het 'perifere' Brabant te lezen. Hoe dan ook blijft, zelfs met deze nuance, overeind dat Vlaanderen op het vlak van ridderepiek de boventoon voerde.

82 Eenzelfde voorbeeld bij Sleiderink (2007: 553), die erop wijst dat het convoluuthandschrift Den Haag, KB, KA 26, delen bevat uit verschillende gewesten. Het eerste, Brabantse, deel bevat een vertaling van de *Roman de la Rose*, een verkorte *Cassamus*. Het tweede deel is een Vlaams afschrift van Maerlants *Rijmbijbel*, en het derde deel een in Limburg gelokaliseerd afschrift van *Der naturen bloeme*. Croenen (2003: 274) verbond dit handschrift met Floris Berthout (1283-†1331), heer van Mechelen en een belangrijke figuur aan het Brabantse hof. De zaak is nog complexer omdat Meuwese aannemelijk heeft gemaakt dat een miniatuur in het *Rose*-deel in Vlaanderen moet zijn aangebracht (2001: 132-133).

Bibliografie

- Avonds 1999 – P. Avonds, *Koning Artur in Brabant (12de–14de eeuw)*. Brussel, 1999.
- Avonds 2000 – P. Avonds, 'Nederlanden? ... in de Middeleeuwen?? Een speurtocht in de velden van literatuur en wetenschap'. In: R. Jansen-Sieben, J. Janssens & F. Willaert (red.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum, 2000, p. 13-22.
- Bastert 2003 – B. Bastert, 'Heiliger, Hochzeiter, Heidenschlächter. Die "Karlmeinet"-Kompilation zwischen Oberdeutschland und den Nideren Landen'. In: A. Lehmann-Benz, U. Zellmann & U. Küsters (red.), *Schittpunkte. Deutsch-Niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. Münster/New York, München/Berlijn, 2003, p. 125-143.
- Besamusca 1983 – B. Besamusca, *Repertorium van de Middelnederlandse Karelepiek. Een beknopte beschrijving van de handschriftelijke en gedrukte overlevering*. Utrecht, 1983.
- Besamusca 1985 – B. Besamusca, *Repertorium van de Middelnederlandse Arturepiek. Een beknopte beschrijving van de handschriftelijke en gedrukte overlevering*. Utrecht, 1985.
- Besamusca 1991 – B. Besamusca, 'De Vlaamse opdrachtgevers van Middelnederlandse literatuur. Een literair-historisch probleem'. In: *Ntg* 84 (1991), 2, p. 150-162.
- Besamusca 2003 – *The Book of Lancelot. The Middle Dutch 'Lancelot' Compilation and the Medieval Tradition of Narrative Cycles*. Cambridge: 2003. (Arthurian Studies, 53).
- Besamusca 2005 – B. Besamusca, 'Zingende minstrelen, een jonge dichter en een voordracht in Vlaanderen'. In: B. Besamusca & J. Tigelaar (red.), *Karolus Rex*. Hilversum, 2005, p. 141-152.
- Besamusca 2008 – B. Besamusca, 'Unidentifizierte Mittelniederländische Karlsepen. Die Idée fixe der mittelniederländischen Literatur als Übersetzungsliteratur'. In: H.-J. Ziegeler (red.), *Chanson de geste im europäischen Kontext*, Göttingen, 2008, p. 26-35.
- Besamusca, Sleiderink & Warnar 2009 – B. Besamusca, R. Sleiderink & G. Warnar (red.), *De boeken van Velthem. Auteur, oeuvre en overlevering*. Hilversum, 2009.
- Biemans 1997 – J.A.A.M. Biemans, *Onsen Spieghel Ystoriale in Vlaemsche*. Leuven, 1997.
- Biemans 1999 – J.A.A.M. Biemans, 'Het chirurgijnsboek van Jan van Aalter. Over schaalvergroting en nieuwe toepassingen bij de productie en vormgeving van het handgeschreven boek in de veertiende eeuw'. In: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 6 (1999), p. 67-86.
- Biemans [2011] – J.A.A.M. Biemans, 'Conventies, standaarden en varianten. Verschillende mogelijkheden en keuzes bij de vormgeving van handschriften met berijmde Middelnederlandse ridder-epiek'. In: M. Hogenbirk & A. Faems (red.), *Ene andre tale. Tendensen in de Middelnederlandse late ridderepiek*. Hilversum, 2011 (ter perse). (Middeleeuwse Studies en Bronnen, 131).
- Bouwman 2006 – A.Th. Bouwman, recensie van: Anne Reynders, *De Middelnederlandse 'Parthonopeus van Bloys' en zijn Oudfranse origineel. Een studie van de vertaal- en bewerkingstechniek*. In: *TNTL* 122 (2006), 1, p. 89-91.
- Bumke 1979 – J. Bumke, *Mäzene im Mittelalter*. München, 1979.
- Buylaert 2008 – F. Buylaert, 'Eeuwen van ambitie. Edelen, steden en sociale mobiliteit in laatmiddeleeuws Vlaanderen'. Ongepubliceerd doctoraatsproefschrift, Gent, 2008.
- Caers 2011 – B. Caers, 'Velthem uit de schaduw', recensie van: B. Besamusca, R. Sleiderink & G. Warnar (red.), *De boeken van Velthem*. Hilversum: Verloren, 2009. In: *Spiegel der Letteren* 53 (2011), 1, 89-91.
- Caers & Kestemont [2011] – B. Caers & M. Kestemont, 'Over de datering van de Middelnederlandse ridderepiek'. In: *VMKA* [2011]. (Ter perse).
- Claassens 1993 – G.H.M. Claassens, *De Middelnederlandse kruisvaartromans*. Amsterdam, 1993.
- Claassens 1996 – G.H.M. Claassens, 'Een ridder, twee vrouwen'. In: *Spl* 38 (1996), 4, p. 239-257.
- Collet 2000 – O. Collet, 'Littérature, histoire, pouvoir et mécénat. La cour de Flandre au XIIIe siècle'. In: *Médiévales* 38 (2000), p. 87-110.
- Croenen 2003 – G. Croenen, *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel*. Leuven, 2003.
- Croenen & Janssens 1994 – G. Croenen & J.D. Janssens, 'Een nieuw licht op de Lancelotcompilatie? De betekenis van het pas gevonden fragmentje van "Arturs Doet"'. In: *Queeste* 1 (1994), p. 3-11 en p. 108-125.
- De Bruijn [2011] – E. de Bruijn, 'Die Anwendbarkeit des Kulturraum-Konzepts für die Rhein-Maas-Region und der Fall des "Eneasromans"'. In: *Zeitschrift für Deutsche Philologie* [2011] (ter perse).
- De Smet 2002 – G. De Smet, 'Henric und Claredamie'. In: W. Stammeler et al. (red.), *Verfasserlexikon*. Berlin: 1978-2008. (Dl. 11, Nachträge und Korrekturen).

- De Vreese (*Bouwstoffen*) – W. de Vreese, *Bouwstoffen eerste gedeelte (A-F)*. Den Haag, 1927-1941. (MNW, dl. 10).
- De Wachter 1998 – L. De Wachter, 'Een literair-historisch onderzoek naar de effecten van ontleeningen op de compositie en de zingeving van de "Roman van Heinric en Margriete van Limborch"'. Ongepubliceerd doctoraatsproefschrift, Brussel, 1998.
- De Wachter et al. 2001 – L. De Wachter et al., *Fragmenten van de Roman van Heinric en Margriete van Limborch*. Leuven, 2001. (Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis 6).
- Derolez et al. 1994-2009 – A. Derolez & B. Victor (red.), *Corpus Catalogorum Belgii. The medieval Booklists of the Southern Low Countries*. Brussel, 1994-2009.
- Duijvestijn 1989 – B. Duijvestijn, *Madelgijs. De Middelnederlandse fragmenten en de overeenkomstige Hoogduitse verzen*. Brussel, 1989.
- Engels 1993 – L.J. Engels, 'Barlaam & Josaphat'. In: W.P. Gerritsen & A.G. Van Melle, *Van Airol tot de Zwaanridder*. Nijmegen, 1998, p. 53-59.
- Goossens 2000 – J. Goossens, 'Oudnederlandse en Vroegmiddelnederlandse letterkunde'. In: J. Goossens, *Ausgewählte Schriften zur niederländischen und deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft*. Münster, 2000, p. 453-479.
- Heinzle & Staub 1990 – J. Heinzle & K.H. Staub, 'Michelstädter Fragmente des mndl. Romans "Heinric en Margriete van Limborch"'. In: *Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur* 119 (1990), p. 175-184.
- Hogenbirk 2009 – M. Hogenbirk, 'De carrière van de zwarte ridder Moriaen'. In: *Queeste* 16 (2009), 1 p. 51-73.
- Jansen-Sieben 1970 – R. Jansen-Sieben (ed.), *De Borchgravinne van Vergi*. Gent, 1970.
- Janssens & Marynissen 2005 – G. Janssens & A. Marynissen, *Het Nederlands vroeger en nu*. Leuven/Voorburg, 2005 [2003].
- Janssens 1987 – J. Janssens, 'De Middelnederlandse Arturroman'. In: W. Verbeke, J. Janssens & M. Smeyers (red.), *Arturus Rex. Volumen 1: Catalogus*. Leuven, 1987, p. 263-300.
- Janssens 1995 – J. Janssens, 'Een geschiedenis van de Middelnederlandse epiek. Van publiek naar dichter: terug naar af ...?' In: F.P. van Oostrom, J. Goossens & P. Wackers (red.), *Grote lijnen. Synthesen over Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1995, p. 83-98.
- Janssens 2000 – J. Janssens, 'Wereldse literatuur in het dertiende-eeuwse Vlaanderen'. In: R. Beyers (red.), *Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden*. Brussel, 2000, p. 119-135.
- Janssens 2007 – J. Janssens, *In de schaduw van de keizer. Hendrik van Veldeke en zijn tijd (1130-1230)*. Zutphen, 2007.
- Janssens & Jongen 2001 – J. Janssens & L. Jongen (ed.), *Trojeroman. Door Segher Diengotgaf*. Amsterdam, 2001.
- Kienhorst 1988 – H. Kienhorst, *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek*. Deventer, 1988.
- Klein 1995 – J.W. Klein, 'Het getal zijner jaren is onnaspeurlijk. Een herijking van de dateringen van de handschriften en fragmenten met Middelnederlandse ridderepiek'. In: *TNTL* 111 (1995), 1, p. 1-23.
- Kuiper & Biemans 2004 – W. Kuiper & J.A.A.M. Biemans, "'Jourdein van Blaves". Editie van de bewaard gebleven fragmenten'. In: *TNTL* 120 (2004), p. 211-246.
- Lodder 1998 – F.J. Lodder, 'Spreeken of zwijgen? Over schuld en dilemma's in "De borchgravinne van Vergi"'. In: *Queeste* 5 (1998), p. 15-31.
- Minnen & Claassens 2005 – B. Minnen & G.H.M. Claassens, 'De Roman van Lancelot in Middelnederlands proza. Het fragment-Wezemaal'. In: *TNTL* 121 (2005), p. 169-183.
- Mooijaart 1992 – M.A. Mooijaart, *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten*. Utrecht, 1992.
- Peersman 2011 – C. Peersman, 'Se battre ou ne pas se battre: telle est la question?' In: *Romanesque* 36 (2011), 1, p. 3-8.
- Prevenier 1994 – W. Prevenier, 'Court and city culture, 1100-1530'. In: E. Kooper (red.), *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge, 1994. (Cambridge Studies in Medieval Literature, 21).
- Reynders 2002 – A. Reynders, *De Middelnederlandse 'Parthonopeus van Bloys' en zijn Oudfranse origineel. Een studie van de vertaal- en bewerkingstechniek*. Leuven: 2002. (Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis 8).
- Schepers & Kienhorst 2010 – K. Schepers, & H. Kienhorst (red.), *Het Wiesbadense handschrift*.

- Handschrift Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10*. Hilversum, 2010. (Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden, 11).
- Sleiderink 2003 – R. Sleiderink, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*. Amsterdam, 2003.
- Sleiderink 2004 – R. Sleiderink, 'Het literaire leven'. In: R. van Uytven et al. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*. Leuven/Zwolle, 2004, p. 89-91.
- Sleiderink 2007 – R. Sleiderink, "Une si belle histoire de nos propres seigneurs." La noblesse brabançonne et la littérature en néerlandais (première moitié du XIVe siècle). In: *Le Moyen Age* cxiii (2007), 3-4, p. 549-567.
- Sleiderink 2010 – R. Sleiderink, 'From Francophile to Francophobe: The changing attitude of medieval Dutch authors towards French literature'. In: C. Kleinhenz & K. Busby (red.), *Medieval multilingualism. The francophone world and its neighbours*. Turnhout, 2010, p. 127-143.
- Sodmann 1980 – T. Sodmann (ed.), *Historie van den grale und Boek van Merline*. Uitgegeven naar het Steinfurtse handschrift, Keulen/Wenen, 1980.
- Sodmann, 1983 – T. Sodmann, 'Die Münsterschen Fragmente von Lodewijks van Velthem "Boec van coninc Arthur"'. In: *Niederdeutsches Wort* 23 (1983), p. 39-81.
- Spijker 2004 – I. Spijker, 'Gheraert van Viane'. In: *Olifant* 23, p. 63-78.
- Stallaert 1880 – K.F. Stallaert, 'De Merlijn van Jacob van Maerlant'. In: *Nederlandsch Museum* 1880, 1, p. 51-63.
- Tervoooren 2007 – H. Tervoooren, *Van der Masen tot op den Rijn. Ein handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachigen Literatur im Raum von Rhein und Maas*. Berlin, 2006.
- Van Coolput-Storms 2000 – C.-A. Van Coolput-Storms, "Walsche boucken" voor het hof. In: R. Jansen-Sieben et al. (red.), *Medioneerlandistiek*. Hilversum, 2000, 39-52.
- Van den Berg 1986 – E. van den Berg, 'Over het lokaliseren van Middelnederlandse rijmteksten'. In: *VMKA* 1986, 3, p. 305-322.
- Van den Berg 1987 – E. van den Berg, 'Genre en gewest. De geografische spreiding van de ridder-epiek'. In: *TNTL* 103 (1987), 1, p. 1-36.
- Van den Berg 1990 – E. Van den Berg, recensie van: H. Kienhorst: *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek* (1988). In: *TNTL* 106 (1990), 1, p. 66-74.
- Van den Berg 1994a – E. van den Berg, 'De ridderliteratuur in het veertiende-eeuwse Vlaanderen: epos of roman'. In: *Queeste* 1 (1994), p. 126-138.
- Van den Berg 1994b – E. van den Berg, 'Van dichter tot kopiist. Een dialectgeografisch onderzoek'. In: *TNTL* 110 (1994), p. 34-54.
- Van den Berg 1995a – E. van den Berg, 'Ridderepiek in Vlaanderen: van centrum tot periferie'. In: *TNTL* 111 (1995), 3, p. 206-224.
- Van den Berg 1995b – E. van den Berg, 'Op reis met Sint Brandaan: van Rijnland via Gent naar Brussel'. In: J. Goossens, J. van Loon & H. Niebaum (red.), *Taal en Tongval. Themanummer 8: Historische dialectologie* (1995), p. 165-185.
- Van den Berg 1998 – E. van den Berg, 'Stedelijke ridderepiek?'. In: J.D. Janssens (red.), *Op avontuur*. Hilversum, 1998, p. 247-260.
- Van der Have 1993 – J.B. van der Have, *Roman der Lorreinen. De fragmenten en het geheel*. Schiedam, 1990.
- Van der Meulen 2000 – J. van der Meulen, 'Avesnes en Dampierre, of "De kunst der liefde". Over boeken, bisschoppen en Henegouwse ambities'. In: D.E.H. de Boer et al. (red.), 1299; één graaf, drie graafschappen. Hilversum, 2000, p. 47-72.
- Van Dijk 1974 – H. van Dijk, 'Ogier van Denemarken'. In: *Ntg* 67 (1974), p. 177-202.
- Van Dijk 1981 – H. van Dijk, *Het Roelantslied*. Utrecht, 1981.
- Van Dijk 1997 – H. van Dijk, 'Ogier van Denemarken'. In: R. Schlusmann & P. Wackers (red.), *Die spätmittelalterliche Rezeption, niederländischer Literatur im deutschen Sprachgebiet*, Amsterdam/Atlanta, 1997, 39-48.
- Van Dijk & Kienhorst 1989 – H. van Dijk & H. Kienhorst, 'Ogier van Denemarken: nieuwe fragmenten'. In: G.R.W. Dibbets & P. Wackers (red.), *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen*. Wijhe, 1989, p. 3-24.
- Van Elslander 1987 – A. van Elslander, 'Drie onuitgegeven fragmenten van de "Historie van Troyen" van Jacob van Maerlant'. In: E. Cockx-Indestege & F. Hendrickx (red.), *Miscellanea Neerlandica* 11, Leuven, 1987, p. 175-197.
- Van Loey 1965 – A. van Loey, *Middelnederlandse spraakkunst. II. Klankleer*. Groningen, 1965 [1948].

- Van Oostrom 1982 – F.P. van Oostrom, ‘Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde’. In: J.D. Janssens (red.), *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12^e tot de 15^e eeuw. Handelingen van het wetenschappelijk colloquium te Brussel 21-24 oktober 1981*. Brussel, 1982, p. 21-40.
- Van Oostrom 1986 – F.P. van Oostrom, ‘Van hoofs tot herfsttij. Literatuur aan het Hollandse hof, ca. 1200-ca. 1400’. In: J.T.P. de Bruijn, W.L. Idema, & F.P. van Oostrom (red.), *Dichter en hof. Verkenningen in veertiende culturen*. Utrecht, 1986, p. 57-74.
- Van Oostrom 1996 – F.P. van Oostrom, *Maerlants wereld*. Amsterdam, 1996.
- Van Oostrom 2006 – F.P. van Oostrom, *Stemmen op schrift*. Amsterdam, 2006.
- Van Oostrom & Van Anrooij 1992 – F.P. van Oostrom & W. van Anrooij (red.), *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam, 1992.
- Willaert (pro manuscripto) – F. Willaert, ‘Van “Olla vogala” tot “Aloeette”’. Drie eeuwen Nederlandse minnezang (ca. 1100-ca. 1400) (pro manuscripto).
- Willaert 2010 – F. Willaert, *De ruimte van het boek. Literaire regio’s in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen*. Leiden, 2010. (Negentiende Bert van Selm-lezing).

Adres van de auteur

Prinsstraat 13 – s.d. 214
 B-2000 Antwerpen
 bram.caers@ua.ac.be